पूर्वपाकिस्तानांतील

विनोबांची प्रेमयात्रा

•

चारु चौधुरी

अनुवादक :

वा. ज. कुंटे

•

परंधाम प्रकाशन, पवनार

'प्रेमयात्रा' चारु चौधरी याच्या "पूर्व पाकिस्ताने विनोबाजीर प्रेम यात्रा" च्या आधाराने अनुदित केलेले पुस्तक आहे.

ता. ५ सप्टेंबर ते २१ सप्टेंबर पर्यंत सोळा दिवस विनोबाजीची भूदान पद-यात्रा पूर्वपाकिस्तानात झाली. यात्रेंत त्याना १७५ बिघे जमीन आणि जनतेचे अलोट प्रेम मिळाले.

गांधीजींच्या नोआखलीत झालेल्या शांति-कार्यांत त्यांच्या बरोबर चारु चौधरी आणि त्याचे अनेक सहकारी होते. ते सर्वजण विनोबाच्या या भूदान पदयात्रेंत सामिल होते. चारुदानी लिहलेल्या या पुस्तकावरून या 'प्रेम-यात्रेचे' स्पष्टसे चित्र आपणापुढे उभे राहत आहे.

जनता, ती पूर्वपाकिस्तानात असो की भारतात असो, एका च तत्त्वाची व सत्त्वाची बनलेली आहे. भूदान विचाराविषयी आणि विनोबाविषयी दोन्ही देशातील जनतेने अत्यंत आपुलकीनें विचार केला आहे आणि आपला जिव्हाळा प्रगट केला आहे. जनतेची ही श्रद्धा आणि मंगल भविष्याविषयीची तिची ही आशा च जागतिक एकत्वाची आणि कल्याणाची ग्वाही आहे.

चारु चौधरींच्या या पुस्तकाने ही श्रद्धा आणि आशा बळकट होईल 'प्रेमयात्रे'चे हें प्रकाशन त्या कामी साह्यभूत ठरो, अशी अभिलाषा आम्ही बाळगीत आहो. मूळ बंगाली पुस्तकाचा अनुवाद वा. ज. कुटे यानी केला आहे. त्याचे आणि पुस्तक प्रकाशन करण्याच्या कामात आम्हाला साह्य करणाऱ्या आमच्या अनेक मित्राचे आम्ही आभारी आहो

—प्रकाशक

अनुक्रमणिका

१. भारत-पाक (रंगपूर-आसाम) सीमेवर, गंगारहाट येथे विनोबांच्या स्वागतार्थ जमलेली पाकिस्तानी जनता

२. विनोबांचा पूर्व पाकिस्तानात प्रवेश. रंगपूरचे डी. सी. स्वागत करीत आहेत
(नं. १ व २ फोटो स्टेट्समनच्या सौजन्याने)

३ प्रार्थना सभेतील पहिल्या दिवसाचे भाषण (मरगामारी)

४ रायगंज मधे वृत्तपत्र प्रतिनिधिंशी बोलताना विनोबाजी

पूर्व पाकिस्तानांतील

विनोबांची प्रेमयात्रा

प्रारंभिक

ता० १ किंवा २ ऑगस्ट रोजी वर्तमानपत्रात वाचले की कलकत्याला पत्रकाराच्या पुढें बोलताना पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी सांगितले की, "पाकिस्तान सरकारनें आचार्य विनोबाना आसामातून पश्चिम बंगालकडे येताना पूर्व पाकिस्तानामधून जाण्याची परवानगी दिली आहे. यामुळें पूर्व पाकिस्तानात विनोबाची सुमारे दोन आठवडे पदयाना होण्याचा संभव आहे." याच संदर्भात बोलताना पंडीतजी पुढें म्हणाले—"विनोबाची पूर्व पाकिस्तानातून होणारी ही पदयात्रा थोडया दिवसापुरती असली तरी उभय देशामध्यें सौहार्द (मैत्री) स्थापन करण्यास सहायक होईल"

हें वृत्त प्रसृत झाल्यानंतर पश्चिम पाकिस्तानातील वर्तमानपत्रातून विनोबाच्या पूर्व पाकिस्तानातील प्रवेशाला सरकारनें परवानगी दिल्याबद्दल प्रखर विरोध दाखविण्यात आला त्याच्या उत्तरात पाकिस्तानचे परराष्ट्र मंत्री जनाब महमद अली यांनी सांगितले की, "केवळ मानवतेच्या दृष्टीनें च विनोबाना पूर्व पाकिस्तानातून जाण्याची परवानगी देण्यात आली असून ह्या गोष्टीचे केवळ भारतातच नव्हे तर साऱ्या जगात अभिनंदन करण्यात आले आहे या शिवाय विनोबाजी हे आपल्या पदयात्रेच्या गावी केवळ शुभेच्छेचाच प्रचार करतील आणि त्यामुळें उभय देशात मैत्री स्थापन होण्यास मदत होईल. आम्ही तर भारताशी बंधुत्वपूर्ण संबंध राखू इच्छितो"

वर्तमानपत्रात हें वृत्त वाचल्यानंतर विनोबा पूर्व पाकिस्तानात निश्चित च येणार अशी आमची खात्री झाली आणि या पदयात्रेविषयी आमचे कर्तव्य काय याचा आम्ही विचार करू लागलो विनोबाच्या

पदयात्रेचा कार्यक्रम कसा असावा, त्याची व्यवस्था कशी करावी याविषयी आमच्या कलकत्यातील स्नेह्याकडे विचारणा केली आणि स्थानिक मित्रांना या कामात शक्य ते सहाय्य करण्याबद्दल लिहिले. एवढ्यात प० बंगालच्या सर्वोदय मंडळाचे संयोजक श्रद्धेय श्री चारुचंद्र भंडारी यांचे पुढीलप्रमाणे पत्र मिळाले.

"ता ५ सप्टेंबर रोजीं विनोबा रंगपूर जिल्ह्यातील सोनारहाटच्या बाजूनें पूर्वपाकिस्तानात प्रवेश करतील तुम्ही रंगपूर येथील सरकारी अधिकाऱ्यांना भेटून पदयात्रेची व्यवस्था वगैरे करावी." पत्र मिळताच आम्ही डाक्याला जाऊन तेथल्या अधिकाऱ्यांना भेटून २७ ऑगस्ट रोजी रंगपूरला पोहोचलो. एवढ्यात "आम्ही ५ सप्टेंबर रोजी सोनारहाट येथें येत आहोंत तेथें आपली भेट होईल अशी आशा करतो" असे विनोबाचे हि पत्र आले रंगपूरला जिल्ह्याचे डेपुटी कमिशनर मि० याकुब अल्ली खान यांना भेटलों यात्रेसंबंधी काही चर्चा केल्यानंतर रस्तापाहणी करणे, रोजची उतरण्याची ठिकाणे ठरविणे इत्यादि कामाकरिता दोघा उच्च-पदस्थ सरकारी अधिकाऱ्याबरोबर सरकारी जीपमधून दुसरे दिवशी सकाळी बाहेर पडलो. २८ ऑगस्टपासून ३१ ऑगस्टपर्यंत ४ दिवस रंगपूर आणि दिनाजपूर या जिल्ह्यातील रस्ते पाहिले, उतरण्याची ठिकाणे ठरविली आणि पदयात्रेचा कार्यक्रम निश्चित केला. विनोबांनीं ५ सप्टेंबर रोजीं रंगपूर जिल्ह्यातील सोनारहाट येथें प्रवेश करावा आणि २१ सप्टेंबर रोजीं दिनाजपूर जिल्ह्यातील विरल गावातून पूर्व पाकिस्तानची सीमा ओलांडावी असे ठरले.

एवढ्यात आमचे जोडीदार कार्यकर्ते आणि सहाय्यक मित्र हळूहळू रंगपूरला जमू लागले. सिल्हेट (श्रीहट्ट) येथील साप्ताहिक पत्रिका 'जनशक्ति' चे संपादक श्री. निकुंजविहारी गोस्वामी आले, आमचे दुसरे प्रमुख कार्यकर्ते श्री. विश्वरंजन सेन कलकत्ता येथें होते तेहि तावडतोब रंगपूरला आले. रंगपूरचे प्रख्यात जुने वकील श्री. अतुलकृष्ण राय याचे घर हें आमचे तात्पुरते उतरण्याचे ठिकाण झाले होते. आमचे दुसरे एक जोडीदार श्री रजनकुमार दत्त यांचेकडे विनोबाचे साहित्य वगैरे आणण्याचे काम सोपविण्यात आलें.

पद-यात्रेच्या वेळी सर्वोदय-साहित्याच्या प्रचारावर विनोबाचा विशेष भर असतो, साहित्य-प्रचार हे त्याच्या पदयात्रेचे विशेष अंग आहे, पदयात्रेमध्ये ते ठिकठिकाणी साहित्यिकाच्या बरोबर विशेष चर्चा करतात, या सर्व गोष्टीमुळे आधीपासूनच साहित्य आणून ठेवले तर ते यावेळी उपयोगी पडणार होते. त्याशिवाय श्री रंजन यानी विनोबाच्या चरित्रासबंधी काही लहान लहान पुस्तके छापली होती. त्या सर्वाचा या वेळी उपयोग होणार होता या प्रसगी विशेष उल्लेख करण्यासारखी गोष्ट अशी की, दोन वर्षापूर्वी आम्ही सुमारे ५००० रुपयाचे गाधी साहित्य, सर्वोदय-साहित्य, विशेषत. विनोबाचे गीताप्रवचन सरकारकडून परमिट मिळवून आणले होते. ह्या दोन वर्षात त्यातल्या बऱ्याच साहित्याची विक्री होऊन गेली होती.

पदयात्रेचा कार्यक्रम निश्चित झाल्यानतरचे महत्त्वाचे काम म्हणजे विनोबाच्या उतरण्याच्या ठिकाणी कार्यकर्ते पाठवून तेथील व्यवस्था करणे हे होय

"विनोबा परिचिति" या नावाचे एक लहानसे परिपत्रक छापून घेण्यात आले होते. त्यात त्याच्या पदयात्रेचा कार्यक्रम छापला होता. रंगपूरला सहकाऱ्याशी चर्चा करून पुढे कोणी जावयाचे ते ठरवून टाकले या कामात निकुंजभाई हे मुख्य सहायक होते परतु त्यानी प्रथमच सांगितले होते की 'जनशक्ति' वर्तमान चालविण्याचे बद करून अधिक दिवस येथे थांबणे त्याना शक्य होणार नाही पण जितके दिवस ते राहिले तितक्या दिवसात होण्यासारखे काम त्यानी अत्यत निष्ठापूर्वक केले १ सप्टेंबर रोजी निकुंजभाई आणि रंजन याना पहिले मुक्कामाचे ठिकाण जे भुरुगामारी तिकडे पाठविण्याचे ठरले. आवश्यक सामान घेऊन ते रवाना झाले. ता. ३ रोजी सकाळच्या गाडीने मी, विश्वभाई, करुणा चौधरी कल्याना दत्त आणि आदितकुमार देव वगैरेसह कुडीग्रामवरून भुरुगामारी कडे निघालो कुडीग्रामचे श्री अपूर्वकुमार सेन वकील याना पूर्वीच कळविण्यात आले होते. ते स्टेशनवर आले होते. गाडीमध्येच आम्हाला ट्टप्ले ओ. सी. साहेब (Officer Commanding E. P. R. East Pakistan

Regiment) चे स्थानिक कमांडर वगैरेंचा परिचय झाला. त्यानांहि विनोबाच्या आगमनासंबंधी सरकारकडून त्याच्याकडील काम पाहण्यासाठी पाठविण्यात आले होते. विनोबाच्या पदयात्रेसंबंधी आमच्यामध्यें चर्चा झाली. कुडीग्राम येथें अपूर्वबाबूंच्याकडे त्यावेळेस जमलेल्या लोकांच्या बरोबर विचारविनिमय करून जेवण झाल्यावर नावेनें पाटेश्वरीला गेलो. तेथें कांही सरकारी ऑफीसर विनोबाजींच्या पदयात्रेच्या कामासाठी च बसनें भुरुंगामारीकडे चाललें होते. आम्हांला पाहून ते थांबले आणि त्यांनीं आमची तिकडे जाण्याची व्यवस्था केली. आम्ही सारे बरोबरच रवाना झालों. संध्याकाळचे सुमारास भुरुंगामारी येथें पोहोचलों. तेथें पोहोंचल्यानंतर थोड्या वेळांत स्थानिक प्रमुख हिन्दुमुसलमानांच्या बैठकी बोलावून त्यांना विनोबासंबंधी सर्व माहिती सांगितली. त्यांनीं खूप श्रद्धेनें ती ऐकून घेतली. रात्रीं दहा वाजेपर्यंत बैठक चालली. विनोबाचें पहिलें उतरण्याचें ठिकाण स्थानिक हायस्कूलची इमारत च ठरविण्यात आलें. त्या शाळेचे हेडमास्तरसाहेब खूप श्रद्धेनें त्या उद्योगास लागले. रात्रीं एकमेकांत विचार करून उतरण्याच्या ठिकाणाच्या व्यवस्थेसाठी निकुंजभाई आणि अजीतभाई याना भुरुंगामारी येथें ठेवून बाकी सर्वांनीं दुसरे दिवशीं सोनारहाट येथें जावयाचे ठरविलें.

रात्रीं बराच पाऊस झाला. पुष्कळ च झाला म्हणावयास हरकत नाहीं. रस्ता चिखलानें भरून गेला. सकाळीं उठून प्रार्थना स्नान वगैरे उरकून थोडा वेळ कांहीं ठिकाणीं फिरून आलो. स्थानिक लोकांच्या गाठी-भेटी घेतल्या. त्यांनीं विनोबाना एक मानपत्र देण्याचें ठरविलें. जेवण झाल्यानंतर तिसऱ्या प्रहरीं निघण्याच्या उद्योगाला लागलो. एवढ्यांत श्री. पूर्णेंदुकिशोर सेन आणि श्रीमती सुहासिनी दास तेथें येऊन पोहोचले. श्री. पूर्णेंदुकिशोर सेन हे सिल्हटचे एक प्रमुख कार्यकर्ते आहेत. काँग्रेसचे नेते आणि पार्लमेंटचे सभासद होते. हल्लीं रणीरपुर आश्रमाचे संचालक आहेत आणि श्रीमती सुहासिनी दास ह्या आश्रमाच्या सेविका आहेत. श्रीयुत रंजन सपाटीय एस्. ओ. ओ. साहेब यांच्याबरोबर सोनारहाटच्या सीम-करे रवाना झाले. श्री. पूर्णेंदु यांचें भोजन व विश्रांति झाल्यानंतर सरळ

आणि कल्पना ह्यांच्याबरोबर मागून जावे असे ठरले, म्हणून मी आणि विश्वभाई दुपारी ३ वाजताच निघालो, आणि संध्याकाळी सोनारहाटच्या शाळेंत पोहोचलो त्या ठिकाणी थोडी विश्रांति घेतल्यानंतर तेथेंच उपस्थित असलेल्या सीमेवरील एका पोलीस ऑफीसरने विनोबाच्या पदयात्रेची काय व्यवस्था करायची हे समजून घेण्यासाठी काही सरकारी ऑफीसर तुम्हाला शोधत आहेत असे सांगितले आणि मला घेऊन ते सीमेकडे निघाले ज्या रस्त्यानें विनोबाजींनी यावयाचे ठरले होते त्या रस्त्यावर खूप जंगल वाढले होतें आणि इकडे तर संध्याकाळ होऊन अंधार पडू लागला होता परंतु सरकारी ऑफीसर आणि स्थानिक लोक खूप उत्साहाने उद्योगाला लागले, आणि किट्सन बत्त्याच्या उजेडात सुमारे दोन तासात त्यांनी रस्ता साफ करून टाकला सीमेच्या पलीकडे आसामच्या बाजूला एक उंच मंच तयार करण्यात आला त्या ठिकाणी विनोबांना निरोप द्यावयाचा समारंभ व्हावयाचा होता काही थोडे बांबू उभे करून त्यांना दोरी बांधून सीमेची रेषा दाखविण्यात आली होती त्या ठिकाणी उभे राहून पलीकडे कामाला लागलेल्या लोकांबरोबर संभाषणानी परीचय झाला शाळेच्या इमारतींत च आमची रात्री राहण्याची व्यवस्था करण्यात आली होती रंगपूरचे डेप्युटी कमिशनरसाहेब, पोलीस सुपरिंटेंडेंटसाहेब, आणि कुडीग्रामचे सब-डिविजनल ऑफीसर तेथेंच उतरले होते रात्री त्यांच्याबरोबर विनोबांच्या पदयात्रेविषयी चर्चा झाली थोड्या वेळानें पूर्णेंदुदा, सुहासिनीदेवी, क्षरणा, कल्पना वगैरे मंडळीहि तेथें आली पहाटे लवकर उठून सगळी मिळून पांच वाजता सीमेकडे निघालो थोड्या वेळानें विनोबाजी पदयात्रिकांसह तेथें येवून पोचले गाणी म्हटली गेली निरोपाचीं एक एक भाषणें सुरू झालीं इतक्यात आमच्या रंगपूरचे डेप्युटीकमिशनर साहेब, पोलीस सुपरिंटेंडंट साहेब वगैरे त्या ठिकाणी उपस्थित झाले त्यांच्या बरोबर गोपाळपाडाचे डेप्युटीकमिशनर आणि पोलीस सुपरिंटेंडंट हि आले होते

विनोबाजी बसले होते त्या बाजूनें 'चारदा' अशी कोणीतरी हाक मारलेली माझ्या कानावर आली वर मान करून पाहिलें तेव्हा आशादी

(श्रीमती आशादेवी आर्यनायकम्) मला बोलावत होत्या असे दिसले. आशादेवींनी आपले पासपोर्ट दिले आणि सामानसुमान दाखविले.

मंगळयाची भाषणे झाल्यावर विनोबांनी थोडक्यात उत्तर दिले. त्याचा सारांश असा—

'आताच अमलप्रभादेवींनी मला विचारले की, तुमच्या भाषणाचा अनुवाद बंगाली भाषेत करावा की असमी भाषेत ? मी सांगितले की, मी आसामचा निरोप घेऊन निघत आहे आणि येथील बंगाली लोकांना आसामी भाषा समजते तेव्हा आसामी भाषेत च अनुवाद करावा

"आता मी आपल्यापुढे पुन्हा भाषण करण्याचा संभव नाही. तसे प्रयोजनहि नाही. आता निरोप देण्याची वेळ झाली आहे. वेळ सभाळणे विशेष अगत्याचे असते. गेल्या १॥ वर्षांत मी तुम्हाला पुष्कळ सांगितले, आणि अशाच प्रकारे गेली ११॥ वर्षे अखंड सांगत फिरत आहे. मात्र अलिकडे गेल्या २-३ वर्षांपासून मला मौनाची गरज भासू लागली आहे परंतु परमेश्वराचा तसा आदेश मिळेपर्यंत पूर्ण मौन धारण करणे मला शक्य नाही. मी १॥ वर्षांपूर्वी जेव्हा आसामात प्रवेश केला होता तेव्हां माधवदेवाच्या एका वचनाचे स्मरण मला झाले होते. आजहि त्याच वाक्याचे स्मरण करून तुमच्या ह्या प्रदेशाचा निरोप घेत आहे. 'अल्पगुण करय विस्तार' हे ते वाक्य. जे थोर पुरुष असतात ते स्वल्प-गुणाचा विस्तार च करीत असतात. आसामात गेल्या १॥ वर्षांत काही कार्य झाले आहे. त्यात काही गुण आहेत तसे दोषहि आहेत. आपण दोष सोडून द्यावेत आणि जे अल्पगुण आहेत त्यांचा विस्तार करावा. या ठिकाणी काही ग्रामदाने झाली आहेत. काही मैत्रीची हवा उत्पन्न झाली आहे. मैत्रीआश्रमाची स्थापना झाली आहे. मैत्रीची भावना आणि जिथे प्रखर म्हणून जी ग्रामदाने झाली आहेत त्यांचा विस्तार तुम्ही करावा हाच महापुरुषांचा आदेश आहे. मी येथून गुण घेऊनच जात आहे. मला पुष्कळ गुणांचा लाभ झाला आहे."

भाषण संपल्यावर बोटीवरून विनोबा मचावरून उतरले. रंगपुरचे डिप्टीकमिशनर आणि पोलीस सुपरिटेंडंट यांनी पुढे येऊन त्यांचे स्वागत

केले विनोबानी माझ्याकडे पाहून स्मित करून चारुबाबू म्हणून हाक मारली आणि मी त्याच्यासोबत चालावयास सुरुवात केली परंतु पदयात्रिकाच्या सामानाच्या वाहतुकीची व अन्य गोष्टीची जुळवाजुळव करण्याच्या गडबडीत असल्याने मी त्याचे सोबत चालू शकलो नाही आणि बरा च मागें पडलो तोपर्यंत बाबा बरेच दूर निघून गेले होते शेवटी क्षपाक्षप पावले टाकीत त्याना गाठले थोड्या वेळानें रंगपूरचे डेप्युटी-कमिशनर साहेब आणि पोलीस सुपरिंटेंडेंट साहेब यानी आमचा निरोप घेतला आमची पदयात्रा पुढें सुरू झाली विनोबाच्या बरोबर श्रीमती आशादेवी आर्यनायकम्, श्रीमती महादेवीताई, श्रीमती कालिंदी सरवटे, श्री बाळ टेंभेकर आणि श्री जयदेवभाई ही पाच मडळी पाकिस्तानच्या पदयात्रेंत आली होती

या पदयात्रेच्या काळी रंगपूर आणि दिनाजपूर जिल्ह्यातील डेप्युटी कमिशनर मि खान आणि मि हसन, दोघे पोलीस सुपरिंटेंडेंट आणि ह्या दोन्ही जिल्ह्याचे सरकारी ऑफीसर आणि ह्या पदयात्रेशी विशेष संबंध असलेले सरकारी नोकर विनोबाची सर्वप्रकारची व्यवस्था स्वेच्छेनें करीत होते त्याकरिता विनोबानी त्याना निरोपाच्या वेळीं अन्त करणपूर्वक धन्यवाद दिले विनोबाजीच्याकडे कोणीहि असौजन्य दाखवू नये, विनोबाजीना कोणत्याहि प्रकारें त्रास होऊ नये म्हणून रात्री पहारा देणें वगैरे कामी ते सर्वदा जागृत असत बिनतारी बातम्या देण्यासाठी वायरलेस सेटहि त्याच्याजवळ होता जरूर पडल्यास औषधाची व्यवस्था करण्यासाठी मेडीकल युनिट पदयात्रेबरोबर ठेवण्याची व्यवस्था करण्यात आली होती स्थानिक जनता विनोबाचे स्वयस्फूर्त स्वागत करीत होती आणि त्याची भाषणे ऐकण्यासाठी मोठ्या सख्येनें दुरून येत होती भाषणें ऐकणाऱ्या जनतेमध्यें ९० टक्के लोक मुसल्मान असत अत्यंत श्रद्धापूर्वक आणि शातपणं ते भाषणें ऐकत भाषणाच्या शेवटीं होणाऱ्या मौन प्रार्थनेमध्यें अगदी शातपणं स्थिर बसून राहात बघणाराला तें एक अपूर्व आणि मनोरम असें दृश्य होतें जनतेनें केलेल्या या हार्दिक सहकार्याचे मन पूर्वक अभिनदन करून हें माझें प्रारंभिक प्रकरण संपवितो

दरवाजा उघडला--इन्शाल्लाह : १ :

[दिवस पहिला तारीख ५ सप्टेंबर, सोनारहाट ते भुरुंगामारी अंतर आठ मैल]

आसाम प्रांताच्या निरोपाचे भाषण संपल्यावर विनोबाजी मचा-वरून खालीं उतरले आणि सोनारहाट येथें त्यांनीं पूर्व पाकिस्तानांत प्रवेश केला. बांबूना बांधलेली फीत सोडून रंगपूरचे डेप्युटी कमिशनर मी. याकूबअल्लीखान यांनीं विनोबांचे स्वागत केलें आणि त्यांची प्रेमयात्रा सुरू झाली.

बाबांनीं चालतां चालतां पुढें आलेल्या दोघा मुलांचे हात धरले आणि ते बरोबर चालू लागले. मी थोडा मागें पडलों. पळत जाऊन त्यांना गांठलें आणि म्हणालों या ठिकाणीं सोनारहाट हायस्कूलच्या आवारांत थोडा वेळ थांबलें पाहिजे. त्याप्रमाणे बाबा तेथें येऊन उभे राहिले. त्या ठिकाणीं शाळेंतील विद्यार्थी आणि गांवांतील लोक यांनीं गर्दी करून त्यांच्याभोंवतीं वेढा घातला. पूर्व पाकिस्तानांतील प्रवेशा-नंतर लोकांच्यापुढें बाबांचें हे पहिलेंच भाषण होतें. त्यांत त्यांनीं प्रथम च पाकिस्तान सरकारनें पाकिस्तानांतून जाण्याची अनुमति दिल्याबद्दल पाकिस्तान सरकारचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानले आणि पुढें म्हणाले—"पाकिस्तानी लोकांसाठीं प्रेम आणि शांतीचा संदेश घेऊन च मी येथें आलो आहे. येथें आल्याबरोबर एका गृहस्थांनीं मला विचारलें तुम्हांला इथें कसें वाटतें? मी त्यांना म्हणालों, येथें येऊन मला ५ मिनिटें हि झालीं नाहींत. तरीसुद्धां मला कांहींहि वेगळेपणा वाटत नाहीं. तीच हवा, तीच माती, तीच माणसं, तेच हृदय. भारतांतील लहानमोठ्या मंडळींनीं, हर्षपूर्वक मला पाहून माझ्या बद्दल ज्या प्रकारचें प्रेम आणि श्रद्धा व्यक्त केली त्याप्रमाणें येथेंहि आपल्या दर्शनानें माझें हृदय प्रेमानें उचंबळून आलें आहे. सर्व दुनिया माझी आहे आणि मी तिचा सेवक आहे असें मला वाटतें मी

जेथें जेथें जातो तेथें तेथें 'जयजगत्' असे म्हणतो याचा अर्थ दुनिया एक आहे सर्व मानव एक आहेत"

सुमारे साडे नऊ वाजता बाबा मुरुगामारीला पोहोचले हायस्कूल-मध्यें उतरण्याची व्यवस्था होती बाबाचे स्नान झाले थोडी विश्रांति घेतल्यावर शाळेची लायब्ररी, वर्ग आणि पाठ्यपुस्तके पाहण्याची इच्छा बाबानी व्यक्त केली हेडमास्तरसाहेबानी सर्व दाखविल्यानतर बाबानी लायब्ररीतील काही पुस्तके घेऊन ते ती पडल्यापडल्या चाळू लागले

दुपारी साडे बारा वाजतां आम्ही जेवण्याच्या उद्योगाला लागलो एवढ्यात भारत सरकारचे ढाक्का येथील डेप्युटी हायकमिशनर श्री एस् के चौधरी ह्यांचे फर्स्ट सेक्रेटरी श्री एस सी घोष बाबाना भेटावयास आले पाकिस्तानात प्रवेश केल्यावरोबर भारत सरकारच्या वतीनं स्वागत करणें हाच त्याच्या येण्याचा उद्देश होता ओळख करून दिल्यावर त्यानीं सामान्य स्वरूपाच थोडावेळ बोलणं केले जेवण झाल्यानतर दुपारी दोन वाजता ते निघून गेले जाताना विनोबाजींच्या पूर्व पाकिस्तानातील मुक्कामाच्या शेवटच्या दिवशी पुन्हा येईन असं त्यानी सांगितले

लोकाची खूप गर्दी जमली होती कितो तरी लोक दर्शनाची इच्छा करीत होते मधून मधून त्याना खोलीजवळ नेऊन विनोबाचे दर्शन देण्यात येत असे

चार वाजता शाळेच्या मोठ्या प्रागणात प्रार्थना सभा झाली विशेष असा प्रचार झाला नव्हता तरी ४-५ हजार लोक सभेला उपस्थित होते आकाशातून आणि हवेतूनच बाबा येणार ह्या गोष्टीचा प्रचार झाला होता सभेच्या मचावर शामियाना होता बाबानी तिथें येताच तो काढून टाका-वयास सांगितले जनतेबरोबर मोकळ्या आकाशाखाली उभे राहण्याची त्याची इच्छा होती सभेसाठी एकच माइक होता सभेमध्यें बाबाच्या भाषणापूर्वी स्थानिक लोकानी एक मानपत्र अर्पण केले. शाळेच्या मुख्या-ध्यापकानी ते मानपत्र वाचून दाखविले बाबाच भाषण हिंदीत झाले. आशादेवी भाषणाचा अनुवाद करीत होत्या

विनोबा म्हणाले—

"आपल्याला माहितच आहे की, गेली साडे अकरा वर्षें मी पायी फिरत आहे विमानानं येथून कराचीला पाच तासात पोहोचता येईल. तेव्हा अशा विज्ञानयुगात मी पदयात्रा करीत का फिरत आहे ? याच्या मागे एक विचार आहे पुष्कळ लोक लहान लहान खेड्यात राहतात ते तेथून बाहेर कोठें जात नाहीत पूर आला म्हणजे त्यांना आपले स्थान सोडून बाहेर पडावे लागते तेवढेंच मी विमानानें फिरत राहिलो असतो तर या लोकांना भेटण्याची संधि मला मिळू शकली नसती म्हणून मी पायीपायी यात्रा करीत आहे

मी सर्व भारत फिरलो आहे. प्रत्येक जिल्ह्यात गेलो नसलो तरी सर्व राज्यप्रदेशामधें गेलो आहे. आता आसामातून प. बंगालला मला जायचे होते तिकडे जाताना पूर्व पाकिस्तानचे दर्शन व्हावे अशी माझी इच्छा होती. त्यासाठी पाकिस्तान सरकारची परवानगी मागितली. पाकिस्तान सरकारनें विचार केला 'हा माणूस फकीर आहे, गरीबांचा सेवक आहे, त्याचे दुःख दूर करण्याचा प्रयत्न करतो आहे, तेव्हा त्याला परवानगी द्यावी, असा विचार करून सरकारनें मला परवानगी दिली

आज तुमच्या दर्शनानें मला किती आनंद झाला आहे याचे वर्णन करता येत नाही वाटेंत येताना थोडा पाऊस पडला लहान मुलाचे हात धरून खेळत खेळत आलो पावसामुळें मला काही त्रास झाला नाही पावसाच्या धारांच्या रूपाने मला भगवंताचा आशीर्वाद मिळाला असे वाटले म्हणून पावसामुळें अधिक आनंद आला तुमच्या दर्शनात मला परमेश्वराचे च दर्शन होत आहे गेली बारा वर्षे मला अशा दर्शनाचा आनंद लाभत आहे या म्हातारपणी हि मी पायी चालत आहे माझा उत्साह कमी झाला नाही याचे कारण काय ? याचे कारण एवढेंच की दुःखी माणसाचे दुःख मी सुखी माणसाच्या पुढें ठेवीत आहे. सुखी माणसांना मी सांगतो तुम्ही दुःखी माणसांचे दुःख दूर करा. कोणी भुकेला असला आणि आपण जर त्याला खायला दिले तर आपल्याला आनंद वाटतो, परंतु तो आनंद क्षणिक असतो कारण पुन्हा त्याला भूक लागते च

तेव्हा केवळ असे खायला देत राहिल्याने उभयपक्षी यथार्थ समाधान कसे होईल ? अर्थातच होणार नाही त्यासाठी त्याला अन्न उत्पादन करण्याचें साधन च दिले पाहिजे म्हणूनच ही गोष्ट मी सर्वत्र सागत असतो की ज्याच्याजवळ जमीन आहे त्याने त्यातली काही जमीन गरीबासाठी दान द्यावी अशाप्रकार आम्हाला आजपर्यंत ४० लक्ष एकराहून अधिक जमीन मिळाली आहे आणि ती जमीन भूमिहीनाना वाटून देण्यात येत आहे अशा प्रकारे देण्यात फार मोठा आनद असतो माझ्या ल्हानपणची गोष्ट सागतो आमच्या घरी फणसाचे झाड होते फणस पिकला म्हणजे त्यातले गरे काढून प्रथम शेजाऱ्याच्या घरी वाटपाला आईने सागायचे आणि मग च आम्हाला खायला मिळायचे अशा तऱ्हेनें लोकाना वाटल्यानतर आपण खाण्यात जो आनद असतो त्याच्या स्मरणानें मला आजहि आनद वाटतो आपण खाण्यापेक्षा दुसऱ्याला खायला देण्यात अधिक आनद आहे ही गोष्ट कमीजास्त प्रमाणात प्रत्येकाच्या अनुभवाची आहे या ठिकाणी पूर्व पाकिस्तानात जमीन कमी आहे असं म्हटले जाते १९५१ च्या खाने-सुमारीप्रमाणे येथील लोकसख्या दर चौरस मैलास ७७७ होती आता वाढून ९०० झाली असेल असं समजा परतु केरळ प्रदेशात दर चौरस मैलास १४०० लोक आहेत असे असूनहि मला त्या ठिकाणी पुष्कळ भूमिदान मिळाले

आपल्या उत्पन्नाचा वाटा अशा दु खी माणसाला द्या

मी मोकळ्या हातानें या देशात आलो आहे आणि मोकळ्या हातानें जाणार आहे पण जर पाकिस्तानात भूमिदानाचं कार्य सुरू होईल तर लाखो लोकाची हृदयें एकमेकाशीं जुळतील मैत्री, प्रेम, करुणा, दु खी लोकाची सेवा हे तर सर्व धर्माचे सार आहे कुराणात म्हटल आहे—'निम्मा रजकना हुम युन फिकून' आपल्या रोजगाराचा वाटा भाग दुसऱ्याला द्या, हा त्याचा अर्थ वेदातहि म्हटल आहे —'दान सविभाग' आपल्या सुखभोगाचा वाटा अशा दुःखी माणसाला द्या असें च ख्रिस्ती धर्मानें सागितल आहे सर्व धर्मांनी दानाचा महिमा वर्णिला आहे आपण भूमिदान केले तर दात्याला पुण्य मिळेल, घेणाराला सुख लाभेल आणि

माझ्यासारख्या फकिराचे समाधान होईल. परमेश्वरानें सर्वांना जन्मतः सारखेंच जन्माला घातले आहे कोणी उच्च नाही, कोणी नीच नाही. श्रीमंत गरीब सर्वजण नग्न अवस्थेंतच जन्माला येतात. मृत्यूनंतर सगळ्यांचेच देह राखेंत किंवा मातींत परिणत होतात श्रीमंताची राख सोन्याची किंवा रुप्याची होत नाहीं ईश्वरानें सर्वांना समान जन्म दिला आहे तेव्हा सर्वजण समान च आहेत. परंतु आम्ही अहंकारवश होऊन उच्चनीचता निर्माण करतो कोणी पैशाच्या अहंकारानें आपल्याला उच्च समजतो, कोणी जातीच्या अहंकारानें उच्च समजतो आणि अमक्याच्या हातचें खाणार नाहीं असे म्हणतो ईश्वराला 'रहमान् अर रहीम' अर्थात् दयाळू करुणामय असे म्हणतात परमेश्वर जर दयाळू असेल तर आपण निष्ठूर होऊन कसे चालेल? आपण जर दुसऱ्याचे दुःख पाहून त्याच्यावर दया केली नाहीं, उच्चनीच असे भेद पाडले तर परमेश्वराची दया आपणास कशी लाभेल? सर्वांवर सम भावानें प्रेम करुन सर्वांची सेवा करणे हाच प्रकृतिधर्म आहे, परमधर्म आहे. बाकीचे सर्व गौण आहे पशुपक्षी बोलू शकत नाहीत आपण बोलू शकतो म्हणून आपण केवळ गरजच बोलावें, प्रेमाच्याच गोष्टी बोलाव्यात, दुसरें काहींहि बोलू नये.

आतां ५ मिनिटें आपण सर्वांबरोबर परमेश्वराच्या नांवाचें स्मरण करावयाचें आहे. या ठिकाणीं स्त्रीपुरुष, बालवृद्ध, हिंदुमुस्लीम, खिस्ती सर्व प्रकारचे लोक आहेत परंतु दुःखाची गोष्ट आहे कीं, भगवंताचे नांव घेण्याचे वेळी आपण वेगळेवेगळे होऊन जातों आपण अनेक कामें मिळूनमिसळून करू शकतों, परंतु भगवंताचे नांव घेऊन प्रार्थना करते-समयीं वेगळ्या ठिकाणीं जातों. देवाचे नांव घेतांना आपण वेगळें पडणारे असा का परमेश्वर आहे?

भगवंताचें नांव कोणी संस्कृतमध्यें, कोणी अरबीमध्यें, कोणी इंग्रजीमध्यें किंवा दुसरे कोणी अन्य भाषेंत घेतात. या ठिकाणीं आपण हृदयाच्या भाषेंत त्याचें नामस्मरण करायचें आहे मौन राखून ज्याला जे नांव प्रिय असेल तें त्याने घ्यावे नांव घेऊन त्याच्या जवळ आपणास काय मागावयाचें आहे? त्याच्या एवढेंच मागायचें कीं,

आम्हाला सत्य दे, प्रेम दे, करुणा दे. आता मौन प्रार्थना सुरू होत आहे. ॐ शान्ति. शान्तिः शान्तिः"

सर्व जनता मन्त्रमुग्ध होऊन बसली. विडीसिगारेटहि ज्याच्या हातात होती त्यानी फेकून दिली. ते एक अपूर्व दृश्य होते. मौन प्रार्थनेच्या शेवटी विनोबा म्हणाले 'सर्वांना प्रणाम. जय जगत्'.

शान्त झालेल्या जनतेमध्यें पुन्हा गडबड सुरू झाली. कित्येक लोक निघून गेले. तरी दर्शन घेण्यासाठीं नवीन लोक येतच होते. विनाबाजी थोडा वेळ उघडया जागेत फिरले त्यामुळें सर्व लोकाना त्याचे दर्शन झाले.

नतर विनोबा आपल्या खोलीत येऊन बसले गावचे काहीं प्रमुख लोक हि येवून बसले त्यापैकीं कुणाला कुराण शरीफ म्हणायला येत असल्यास त्यानें म्हणावे असे विनावानी सांगितले एका माणसानें कुराण-पाठ केला. बाबानी शांतपणे कुराण ऐकले. त्यानंतर म्हणाले, तुम्ही मडळींनी आमच्या खाण्याजेवणाची व्यवस्था केली आहे परंतु आम्ही तर एका दिवसाचे अतिथी आहोत. सर्वचजण अतिथीला अशा प्रकारे खाऊ घालतात. पण अशा प्रकारें आम्हाला खाऊ घालून तुम्हाला विशेष पुण्य मिळणार नाही जे कोणी दरिद्री भूमिहीन आहेत त्याच्यासाठी आपल्या जमीनीतला काही भाग दान केला तरच खरे पुण्य मिळेल. म्हणून काही भूमिदान करा, त्याकरिता आपापसात विचारविनिमय करा. जो दान देईल त्यानेंच कोणाला जमीन द्यावयाची ते ठरवावे. तो भूमिहीन असला पाहिजे एवढीच अट आहे तसेच त्याला ती जमीन वशपरपरेत मिळाली पाहिजे.

पाकिस्तानमध्यें प्रथम भूदान

काहीं लोक उठून गेले. सध्याकाळचा गोधूलीचा समय. घराघरात दीप उजळू लागले होते. यावेळी घरात लक्ष्मी येते अशी पुष्कळाची भावना आहे. हळूहळू सध्याकाळ सपून रात्र होऊ लागली. बाबांचे भाषण ऐकून एका माणसाचा अंतरात्मा जागृत झाला. तो विर्षे येऊन म्हणाला 'माझ्याजवळ चार एकर जमीन आहे, घरीं खाणारेहि बरेच आहेत— तरी देतोल त्यातील एक विघा जमीन भूमिहीनासाठी मी दान करू

इच्छिता ' हें दान स्वीकारून दानपत्र द्यायला त्यानें सांगितलें. पण सेवकांना म्हणाला, 'बाबा एक बिघा नको एक एकरच लिहा. एक एकरापेक्षा कमी जमीन त्याला झोपडीलाहि पुरणार नाही.' एक एकराचें दानपत्र लिहिण्यात आलें, घेणाराचें नाव लिहिलें. रजिस्ट्रेशन करण्यासाठीं लागणार बारा रुपयेहि आपणच देऊ असें लिहून दानपत्र त्यानें बाबांच्या हातां दिलें. बाबा त्याच्या माथ्यावर हात ठेवीत म्हणाले, मी अल्लाजवळ प्रार्थना करतो कीं, त्यानें तुम्हांस आशीर्वाद द्यावा. हें ऐकून दात्याच्या डोळ्यांत आनंदाश्रु आले. किती पवित्र दृश्य होतें तें !

स्त्रियांना आवाहन-दानांत आनंद : २ :

[दिवस दुसरा ६ सप्टेंबर, मुरुगामारी ते रायगंज अंतर ७ मैल]

पहिल्या दिवसाची यात्रा सुरू झाली. पहाटे दोन वाजता उठून सर्व जणांनी निघण्याची तयारी सुरू केली सामानसुमान दोन बैलगाड्या भरतील इतकें झाले. गावाच्या बाहेर मोटार बस तयार होती त्यात नेऊन सामान ठेवण्याचे काम विश्वभाईकडे सोपविले सरकारच्या वतीनेंहि एका माणसाकडे ही जबाबदारी देण्यात आली होती तोहि हजर होता बरोबर चार वाजता बाबा बाहेर पडले. त्यांच्या दोन्ही बाजूंना कंदील हातात घेऊन बाबाचे हात धरुन जयविजय चालू लागले रस्ता दाखविण्यासाठी त्याच्या पुढें १५–२० हातावरून कल्पना कंदील घेऊन पायलटप्रमाणे पुढें चालली होती पहाटेच्या वेळी अंधारात कंदिक घेऊन रस्ता दाखविण्याची जबाबदारी कल्पनाकडे सोपविली होती. यात्रा सुरू झाली.

आजचे अंतर सुमारे सात मैलांचे होते भोवतालच्या सहा-सात मैलावरून मुक्कामाच्या ठिकाणी लोक जमले होते. आणि सर्व दिवसभर बाबाच्या आसपास च घोटाळत होते रायगंजच्या शाळेंत आजचा मुक्काम होता. चारी बाजूला टीनच्या पत्र्याच्या भिंती होत्या त्यामुळें आत खूप गरम होतें. स्नान झाल्यानंतर बाबा उघड्यावर एका झाडाखाली जाऊन बसले. मंडळी त्यांच्या भोवती जमू लागली. शाळेंतील शिक्षक, स्थानिक प्रमुख व्यक्ति आणि पार्टीतील पाकिस्तानमधले कार्यकर्ते व सरकारी अधिकारी त्यात प्रामुख्याने होते आमच्या पार्टीत बाबासह आम्ही सहाजण आहोत त्याशिवाय चारुदा आणि त्याचे कार्यकर्ते मिळून एकूण दहा लोक असून ते सर्व पूर्व पाकिस्तानातील गांधीचे अनुयायी आहेत. पण आमची एकूण पार्टी बरीच मोठी आहे त्यात सरकारी नोकर आणि त्यांचे सिक्युरिटी आफीसर्सहि आहेत. बहुतेक सर्व तरुण आहेत. त्यांच्यापैकी

काहीजण आज बाबांस भेटले. चारपाच वृत्तपत्रांचे बातमीदारहि आहेत. सर्व तरुण आहेत

एका वर्तमानपत्रवाल्यानें 'आपल्या पदयात्रेचा उद्देश काय ?' असा प्रश्न विचारला बाबांनी उत्तर दिलें, प्रेमाच्या गोष्टी सांगणे. पुन्हा विचारलें कुणाबरोबर प्रेमाच्या गोष्टी बोलायच्या ? बाबांनी हसत हसत उत्तर दिलें, सर्वांबरोबर मी तर ह्या मोवखाळच्या झाडावरहि प्रेम करतो. आज झाडाच्या छायेंतच विष्णुसहस्रनामाचा पाठ झाला.

संध्याकाळच्या सभेची आम्हाला फार च उत्सुकता वाटत होती. काल भूदानावर बोलले. एका एकराचें दानहि मिळालें. आज कोणता विषय असणार ? शेवटीं चार वाजले. सभेच्या ठिकाणीं सर्व जाऊन बसलो. पाहतो तो माइक बिघडला होता. हजारो लोकांची सभा माईकशिवाय कशी चालणार ? जनता बाबांचे भाषण ऐकण्यास आली होती. परंतु कोणालाहि त्यांचे भाषण ऐकू येईना. गडबड सुरू झाली. बाबा मचावरून खालीं उतरले आणि सभेच्या मध्यभागीं जाऊन उभे राहिले. आशादेवी त्यांच्या मागोमाग गेल्या. सभेच्या मध्यें उभे राहून उच्च स्वरानें बाबा बोलू लागले. सभा एकदम शांत होऊन गेली. लहान मुलेंहि स्वस्थ बसली. माईकची उणीव भरून निघाली.

'स्थानिक लोकांनी गांवांत जाऊन भूदानाची थोरवी लोकांपर्यंत पोहोंचवावी' असें मराठी बाबांनीं सांगितलें होतें. भूदानगंगेची धारा इथें हि वाहूं लागली आहे. आज ५ दानपत्रें मिळालीं. एकजण दाता स्थानिक मुस्लिम कौन्सिलचा चेअरमन आहे आणि इतर चार जण स्थानिक हिन्दु गृहस्थ आहेत. दान घेणाऱ्यांत दोघे मुसलमान आणि तीन हिन्दु होते.

सभेला सुमारें चार हजार लोक जमले होते बाबा आपल्या भाषणांत म्हणाले—

"मी गेली साडेचार वर्षे भारतांत पायी फिरत आहें. यावेळीं पाकिस्तानांत येण्याची इच्छा होती. सरकारनें कृपा करून मला परवानगी दिली. हें पुण्य पाक आहे म्हणूनच परंतु सभेला लोक पुष्कळ आले आहेत. पण

६ बालिकाविद्यालय स्वागत प्रवचन क्षुडीग्राम

त्यामध्यें एकहि स्त्री नाही ही दु खाची गोष्ट आहे. जर तुमच्या सोबत तुमच्या आयाबहिणी आल्या असत्या तर हीच सख्या दुप्पट झाली असती भुरगामारी येथें तेथले काही लोक माझ्याजवळ येऊन बसले होते. त्याना मी विचारले स्त्रियाहि सभेला येऊ शकतील की नाही ? त्यानी उत्तर दिले आधीपासून तशी व्यवस्था केली तर स्त्रियाहि येऊ शकतील. माझ्या ह्या प्रेमाच्या गोष्टी त्यानी हि ऐकायला पाहिजेत. परमेश्वरानें त्यानाहि दोन कान दिले आहेत. या पद्दा आमच्याबरोबर आशादेवी फिरत आहेत. सगळया जगात प्रवास करून आल्या आहत. माझ्या भापणाचा अनुवाद करून ऐकवीत आहेत याच्याप्रमाणे स्त्रियानींहि सभेला आले पाहिजे.

मालक तर ईश्वर आहे

परमेश्वराने आपल्याला मानवजन्म दिला आहे खाणे, पिणे, झोपणे, आजारी पडणे आणि एके दिवशी मरून जाणे वगैरे गोष्टी पशुपक्षानाहि लागू आहेत त्याना जर खायला मिळाले नाही तर बिचारे निरुपायानें उपाशी राहतात ते कधी स्वेच्छेन रोजा राखीत नाहीत. परतु माणूस मात्र स्वेच्छेन रोजा राखतो आणि तसे करण्यात त्याला आनन्द वाटतो. माणसाला दान देण्यात हि आनद वाटतो ही दानवृत्ति वाढली पाहिजे. एक दिवस सर्वांनाच मरावयाचे आहे. तेव्हा आपण मालक म्हणून किती दिवस राहणार आहोन ? मेल्यानतर आपल्याला जर जमीन बरोबर नेता आली असती तर जमिनीचा मालक म्हणविण्यात अर्थ होता परतु मनुष्य निघून जातो आणि जमीन मात्र जिथल्यातिथें कायम असते तेव्हा जमिनीचा मालक, जमिनीचा स्वामी मानव नाही, ईश्वर आहे

इथें सागण्यात येत की, जमीन फार कमी आहे, लाकसख्या पुष्कळ आहे परतु दाट लोकसख्येच्या केरळ प्रातातहि आम्हाला हजारों दानपत्रें मिळाली आहत कारण तेथल्या लोकाना हा विचार पटला समजा एखाद्याच्या घरीं पांच जण आहेत आणि खाण्याच्या वस्तु मात्र चौघानाच पुरण्याइतक्या आहत तर काय चौघेजण खानील आणि पांचव्याला 'तुला काही खायला मिळणार नाही जास्ती मिळेल तेव्हां देऊ' असे म्हणतील ? नाहीं.

ते सर्व सारख्या प्रमाणात वाटून खाईल. यालाच म्हणायचे खानदानी. होय खरी माणुसकी आहे, खरा धर्म आहे-"

सभा संपल्यानंतर विनोबांनी 'सुरा फातेहा' म्हटले आणि 'ॐ शान्तिः शान्ति शान्ति' म्हणून मौन प्रार्थनेला सुरुवात केली. जनता अगदी स्तब्ध शांत होऊन बसली होती. प्रार्थनेनंतर 'सर्वांना प्रणाम. जयजगत्' असे म्हणून विनोबाजी निघून गेले.

अजूनहि आजूबाजूच्या गावातून लोक येतच होते. ते म्हणाले सभा चार वाजता सुरू होऊन दहा वाजेपर्यंत चालते असे आम्ही ऐकले होते. आम्ही काम संपवून सावकाशपणे बाबाचे दर्शन घेण्यास आणि भाषण ऐकण्यास आलो आहोत. पण भाषण तर पाच वाजताच संपले आहे आता आम्हांला बाबांचे भाषण ऐकायला कसे मिळणार ? पाहता पाहता लोकांची संख्या वाढत चालली तेव्हा बाबांना सांगण्यात आले की जवळ जवळ २-३ हजार लोक आले आहेत त्यांना जर चार शब्द तुम्ही सांगितले तर त्यांना आनंद वाटेल बाबा हसत हसत उठले. यावेळीं ते गीता प्रवचनावर स्वाक्षरी देत होते.

सुमारे साडेपांच वाजता ते पुन्हा येऊन जनतेच्या पुढें उभे राहिले. पुन्हा त्यांनीं छोटेसें भाषण दिलें. ह्या दुसऱ्या भाषणाचा सारांश असा—

"आज तीन भूदानें मिळालीं आहेत. मी तर थाही मोवती बरोबर येऊन रोज नवीन नवीन गावीं भ्रमण करीत असतो. एका गावांत फक्त एकच दिवस राहतों आम्हीं आपल्यापैकीं कोणाशीहि बोलत नाहीं. तुमच्या भाषेंतहि मी बोलू शकत नाहीं. त्या भाषेत जर मला बोलता आलें असतें तर मी स्वत: तुमच्या घरीं येऊन प्रेमानें मागें म्हणजे तुम्हाला समजावून सांगितलें असतें, आणि आज जी तीन भूदानें मिळालीं त्या ऐवजीं ३० भूदानें मिळविलीं असतीं......"

ह्या दुसऱ्या भाषणानंतर बाबा आपल्या खोलींत जाऊन बसले तेव्हां आणखी दोन दानें मिळालीं. अशा प्रकारें आज एकूण पांच भूदानें मिळालीं.

ग्रामनिर्माण -- शक्तीचें केंद्र : ३ :

[दिवस तिसरा, ७ सप्टेंबर. रायगज ते नागेश्वरी, अंतर ६ मैल]

आजचा रस्ता सहा मैल आहे. हवा सुंदर होती. दोन्ही बाजूला भाताचीं पिकें होती. मधून मधून बागाचीं हि होतीं. झाडावर पक्षी सुस्वर गाणी गात होते. वातावरण प्रसन्न होत "राजवैद्य लपून बसला होता. हा राजवैद्य कोण?" बाबा गाष्ट सागत होते–'मुलगा आजारी होता. पुष्कळ वैद्यांची औषधें झाली परंतु गुण येईना शेवटी बाप मुलाला म्हणाला 'बेटा आज राजवैद्य येणार आहे, तो तुला तपासील आणि मग तू बरा होऊन जाशील'. राजवैद्याचे स्वागत करण्यासाठी घरदार साफ करण्यात आले. मूलाचे अंग पुसून स्वच्छ करण्यात आले घराच्या सर्व खिडक्या दारे उघडण्यात आली. हळूहळू सूर्यनारायणाचा उदय झाला. घरात सूर्यकिरणाचा प्रवेश झाला. चारी बाजू उजळून निघाल्या. मुलाला बाप म्हणाला 'तो ऽऽऽऽ पहा राजवैद्य. तुला पाहायला आला आहे' मुलानें राजवैद्याकडे पाहिले आणि तेव्हापासून मुलगा हळू हळू बरा होऊ लागला. त्याचा आजार पार पळाला" बाबा आकाशाकडे बोट दाखवून म्हणाले. तोच राजवैद्य ढगांतून आज वर आला आहे.

अध्यात्म म्हणजे काय ?

अध्यात्म म्हणजे काय याविषयी आशादेवीबरोबर गोष्टी चालल्या होत्या. बाबा म्हणाले एकदा गोरा यानी असाच प्रश्न विचारल्यावरुन मी त्याना सांगितलें होतें —'अध्यात्मामध्यें पाच विषय अंतर्भूत आहेत.' बाबा हिंदी, इंग्रजी असे मिश्र बोलत होते. या ठिकाणी पूर्णपणे इंग्रजीतच त्यांचे म्हणणे उद्धृत केले आहे.

(१) Faith in absolute moral values
परीशुद्ध नीतीवर विश्वास.

(२) Sanctity and unity of life
जीवनाची पवित्रता आणि एकत्व. अर्थात् सर्व जीवनच एक आणि पवित्र आहे.

(३) Continuity of life after death.
मृत्युनंतरहि जीवनाची अविच्छिन्नता अर्थात् मृत्युनंतरहि जीवनाचें अस्तित्व

(४) Faith that there is an Order in the world.
जग कांहीं नियमानें चाललें आहे याविषयी विश्वास.

आणि (५) कर्माचें फळ अटळ आहे. (ही गोष्ट त्यांनी हिन्दीमध्येंच सांगितली.)

पूर्णेंदुमाईंनी विचारलें, परमेश्वराचें एकाच नावानें स्मरण केलें तर बरें नाहीं का? नाना नामें घेतली तर एकाग्र चिंतनात बाधा येत नाहीं का? बाबांनी उत्तर दिलें— 'परमेश्वराचें वेगवेगळ्या नामानें स्मरण करणें म्हणजे त्याच्या विविध गुणांचें स्मरण करणें होय. यामुळें स्मरण करणाऱ्याला जर कोण्या एखाद्या गुणाची उणीव वाटत असेल तर त्या गुणाचा लाभ आणि विकास होण्यास सहायता मिळते. कोण्या एखाद्याच्या स्वभावात निर्दयता प्रबळ असेल तर भगवंताच्या दयामय नावाचें स्मरण केल्यास त्याची निर्दयता कमी होऊन जाईल.'

* * *

रस्त्यामध्यें मधून मधून लोक स्वागत करतांना 'पाकिस्तान झिंदाबाद,' 'जय जगत्' अशा घोषणा करीत. पहिल्या दिवसापासूनच रस्त्यात जयजगत् ची घोषणा ऐकूं येऊं लागली. बाबा थोडा वेळ शांत राहिले. आणि मग म्हणालें—पहा मी जयजगत् विषयीं तुम्हाला समजावून सांगितलें आहे. तो बोलण्याचा विषय आहे- ओरडण्याचा विषय नाहीं. मला रस्त्यात चालतांना शांति पाहिजे.

सात वाजण्याच्या थोडें पूर्वीच नागेश्वरीला पोहोंचलों. हायस्कूलच्या इमारतींत कॅंप होता. खूप लोक जमले होते. जमलेल्या लोकांना उद्देशून बाबा बोलले—

"पाकिस्तानातील आमचा आजचा तिसरा दिवस आहे मला कोणी कोणी विचारतात तुम्ही येथें का आलात ? मी त्याना सागतो मी प्रेमासाठीं आलो आहे प्रेम घ्यायचे आणि प्रेम द्यायचे याच उद्देशानें माझी यात्रा गेली ११॥ वर्षं चालली आहे आणि मृत्युपर्यंत ती तशीच चालणार आहे

सध्याचे युग विज्ञानाच आहे विज्ञानाच्या सहाय्यानें देशातील काही लोक शक्तिशाली होऊ शकतील पण सारा देश केव्हा बलवान् होईल ? जेव्हा गाव बलवान होईल तेव्हा गावे हा देशाचा पाया आहे त्यावर राष्ट्राची इमारत उभी व्हायची ह तुमचे नागेश्वरी गाव हा आहे तळ मजला, दुसरा मजला रगपूर, तिसरा मजला डाका आणि चौथा मजला होईल कराची असे चार मजले मिळून एक राष्ट्र बनत जर एखाद्या इमारतीचा तळमजला मजबूत नसेल, मोडकळीला आला असेल तर वरचा मजला टिकेल कसा ? म्हणून सर्वांत तळचा मजला जें गाव त मजबूत केलें पाहिजे गावातील लोकाना योग्य अन्न मिळाल नाहीं, मुलाबाळाना खायला दूध-लोणी मिळाले नाही, सगळे लोक दुबल असतील, गावातली जनावरें गाई बैल याना चागला चारा न मिळाल्यामुळें दुबळी झाली असतील तर गावच्या धान्याचे उत्पादन कमी होईल मग रगपूर, डाका, कराची याना खायला धान्य कोठून मिळेल ? म्हणून तळमजला मजबूत केला पाहिजे सध्याची ही खेडा खेडी नसून ती केवळ काही घराचे समूह आहेत जेव्हा गावचे लोक मिळून शक्ति धाणि संपत्ति एकत्र करतील तेव्हाच त्या गावाला गांव म्हणता येईल डाका राजधानी आहे म्हणून पूर्वपाकिस्तान आहे तिकडे कराची आहे म्हणून पाकिस्तान आहे पण येथें नुसतीं काहीं थोडीं घरे जवळजवळ वसली आहेत गाव कोठेंच नाही तुम्ही म्हणाल पाकिस्तानांत सुमार १॥ एक गाव आहेत पण मी म्हणतो मला कोठेंहि गाव आढळल नाहीं काही घराचा समुदाय मात्र दिसला गावात राहणाऱ्या सगळ्याची शक्ति जेव्हा एकत्र होते तेव्हा त्याला यथार्थपणे गाव नाव शोभत सध्या अशा अर्थानें गांव कोठेंच नाहीं हम गांव जर असतें तर कोणाच्याहि घरीं मुलामुलीचे लग्न निघाल्यावर त्याला अडचण पडली नसती समजा एक लहानस गांव आहे चार घरात लग्नें व्हावयाची आहेत तीं

अर्थातच सध्या वेगवेगळी होतात. पण ते जर गाव असते तर एके दिवशीच चारी विवाह एकाच ठिकाणी करता आले असते खर्च कमी झाला असता, कर्ज काढावे लागले नसते, सगळ्या गांवाला आनन्द झाला असता सर्व जमातीच्या घरातील विवाह एकदम एका ठिकाणी साजरे केले तर परस्परावर प्रेम वाढेल सर्व गाव एका कुटुंबासारखें होईल असे जेव्हा होईल तेव्हा ते गाव गाव या नावास पात्र होईल शक्तिशाली होईल

भुरुगामारी येथें एका मुसलमान युवकानें आपल्या चार एकर जमिनीपैकी एक एकर जमीन दिली कुणाला जमीन द्यायची तेंहि ठरवून टाकले दुसऱ्या दिवशी रायगंज येथें पाच लोकांनी भूदान दिलें. भारतांत आजपर्यंत सुमारे ४० लक्ष एकर भूमिदान प्राप्त झाले आहे. त्यातील १० लक्ष एकराचे वितरणहि झालें आहे. बाकीच्या जमिनीचें वितरण करण्यात येत आहे भारताप्रमाणें येथेंहि सुखी लोक आहेत, दुःखी लोक आहेत माझा विश्वास आहे की इथल्याहि जमीनमालकाचें अंतःकरण खुलेल नदी आपल्या उगमाजवळ अगदी लहान असते क्रमाक्रमानें पुढें मोठी होत जाते त्याप्रमाणेंच या प्रेमनदीची धारा अगदी लहान आकारांत सुरू झाली आहे मी येथें थोड्या दिवसासाठीं आलो आहे. जे काहीं दिवस मी येथें असेन तोंपर्यंत ही प्रेमनदी वाहत ठेवीन. नंतर काय होईल याचा मी विचार करीत नाही नदी वाहायला सुरवात करते तेव्हां आपण पुढें असे मोठें व्हावे याचा कांहीं ती विचार करीत नाहीं. ती आपल्या शरीर धारेने आपल्या वेगानें वाहू लागते नंतर एकएक बाजूनें एकएक धारा तिला येऊन मिळू लागतात तिचा विस्तार, वेग वाढतो. अशाप्रकारें ती विशाल आकार धारण करते. त्याप्रमाणेंच ही जी प्रेमनदी सुरू झाली आहे ती हि मोठी होऊ शकेल एखदेवेळ कदाचित तिला पूरहि येईल. पण या पुरामुळें कोणाचें नुकसान होणार नाहीं, भलेंच फायदा होईल."

नंतर विनोबा मुलांकडे वळून म्हणाले—

"तुम्हांला माझी भाषा समजत आहे कीं नाहीं? तुम्ही आपल्या घरी जाऊन ही भूमिदानाची कथा आपल्या आईला सांगाल कीं नाहीं?

तिला सांगा एक बाबा गरीबासाठी जमीन मागतो आहे. मग आई म्हणेल, बाळानो तुमच्यासाठीच तर आम्ही जमीन राखून ठेविली आहे ! तेव्हा तुम्ही आईला सांगा—गरीबाच्या घरींहि तर आमच्यासारखी मुलेमुली आहेत. ती आमच्या बरोबर खेळतात. त्याचे हि दुःख दूर केले पाहिजे. नाही का? आणि तसे करायचे तर ह्या बाबाला काही जमीन दिली पाहिजे. पण मी जमीन घेऊन काय करणार आहे ? मोकळ्या हातानें आलो मोकळ्या हातानें जाणार आहे माझ्या हाती ४० लक्ष एकर जमीन आहे. परंतु हे पहा माझे हात माझ्या हाताला माती सुध्दा लागलेली नाही. तुम्ही लहान मुलें माझे प्रचारक आहात. मग सांगा तुमच्यापैकी कोणकोण आपल्या आईला माझें म्हणणे सांगणार त्यानी हात वर करावेत." (सगळ्या मुलानी हात वर केले. दोन तीन उत्साही मुलानी दोन्ही हात वर केले.)

* * *

आज हवा फार सुरेख होती. बाबा स्वस्थपणे आपल्या खोलींत पडून राहिले होते. वाऱ्यानें दरवाजा बंद झाला होता. मी त्याच्या जवळ जाऊन बसलो

आम्ही जे कार्यकर्ते त्याच्याबरोबर होतो त्याची प्रत्येकाची नावे त्यानी विचारली व सर्वांचा परिचय करून घेतला. दुपारी विष्णुसहस्र-नामाचा पाठ झाल्यावर एकेकाला बोलावून कोण कोठें राहतो, काय करतो इत्यादि विचारपूस केली शाळेच्या समोरच एक सुन्दर जलाशय होता, त्यामुळें हवा गरम भासत नव्हती

सध्याकाळच्या प्रार्थनासभेसाठी मोठा समाज जमला होता. ९-१० हजार लोक तरी असावेत माईक बिघडला त्यामुळें बाबा मंचावरून उठले व सरळ लोकामध्यें उभे राहून त्यांनी बोलायला सुरवात केली. परंतु इतक्या सर्वांना आवाज कसा पोंचणार ? तेवढ्यांत माईक दुरुस्त झाला व बाबानीं मंचावर येऊन भाषण सुरू केले.

' आमच्या पू० पाकिस्तानच्या यात्रेचा आजचा तिसरा दिवस. तुम्ही पुष्कळ लोक जमला आहात. सगळ्याच्या मध्यें खूप उत्साह दिसतो आहे. कारण त्यांना माहीत झाले आहे कीं एक भूमिवाला बाबा आला

आहे गोष्ट खरी आहे. गली ११।। वर्षे हा बाबा पायी चालून जमीन मागत फिरत आहे मी भारतातील सर्व जिल्ह्यात गेलो नसलो तरी सर्व प्रदेशात फिरलो आहे आता पाकिस्तानात प्रथमच येत आहे. पाकिस्तान सरकारनें कृपा करून परवानगी दिली आहे

मी ईश्वराच्या आज्ञेने फिरत आहे

तुम्हाला ऐकून माहीत असेल की भारतात ४० लक्ष एकर भूदान मिळालें आहे आणि त्यासाठीच बाबा फिरतो आहे सगळयाच्या अंतःकरणात परमेश्वर आहे लहान मुलाच्याहि अंतःकरणात तो आहे तो विराट आहे पण अगदी लहान ठिकाणीं हि तो प्रकट होऊ शकतो या ठिकाणी आताच एका काजीसाहेबानी माझ्या आग्रहावरून कुराणाचे गायन केले त्यामध्यें एक वचन आहे त्याचा अर्थ असा की 'अल्ला आकाश व मातीचा प्रकाश आहे' ल्हानसा दिवा घरातील कोपऱ्यात असतो परंतु साऱ्या घराला प्रकाश देतो त्याप्रमाणेच ईश्वरहि ह्या ल्हान लहान अंतःकरणात राहतो परंतु त्याचा प्रकाश पसरतो– तो प्रकाशरूप च आहे. परमेश्वरावर अशा प्रकारे श्रद्धा ठेवून मी येथें आलो आहे. ११।। वर्षांपूर्वी हैद्राबादेत तेलंगणात गेला होतों त्या ठिकाणीं कम्युनिस्टांचा फार जुलूम होता सरकारचाहि त्याच्यावर जुलूम होता त्या ठिकाणी मी पायी गेला एक लहानसे गरीब खेडें होते सभेमध्यें विचारले 'कोणाला कशाची उणीव आहे?' तेव्हा काही लोकानी सांगितले "आम्हाला काम नाही जमीन मिळाली तर आम्ही मीत काम करू शकू" माझ्या मनात आले, या लोकाना मी जमीन कोठून देऊ? त्या वेळीं सभेला गावातील ल्हानमोठे बरेच लोक आले होते मी त्या लोकाना जमीनीबाबत विचारले त्यातला एक जण उठून उभा राहिला आणि त्यानें लोकाना जितकी जमीन हवी होती त्यापेक्षा अधिक च जमीन दान दिली. त्यारात्रीं मला झोंप आली नाहीं मी देवाला विचारले 'हा काहीं मला इशारा आहे का? मी अशीच जमीन मागत जावी का?' भगवतानें उत्तर दिले 'जमीन मिळो किंवा न मिळो तू मागत जा' तेव्हापासून मी सर्व काम सोडून जमीन मागत फिरतो आहे तेलंगणात दोन महिन्यात बारा हजार एकर जमीन मिळाली

आता प्रश्न उत्पन्न होतो की पूर्व पाकिस्तानात जमीन आहे कमी. पण मी पाहतो तेव्हा मला सर्वत्र एकच दृश्य दिसते—चारी बाजूला जमीन आणि वर आकाश. येथे दर चौरस मैलास ९०० लोकसंख्या आहे, तर केरळ प्रदेशात १४०० आहे. त्या ठिकाणी हि मला पुष्कल जमीन मिळाली. पाकिस्तानात पहिल्याच दिवशी एका मुसलमान युवकाने आपल्या चार एकर जमीनींपैकी एक एकर जमीन दिली. मी त्याच्या खांद्यावर हात ठेवून म्हणालो ईश्वर तुला दुवा देवो. तेव्हा त्याच्या डोळ्यात एकदम अश्रु आले. दुसऱ्या दिवशी पाच भूदाने मिळाली. मोठी नदी सुद्धा उगमाजवळ लहानच असते नतर वाढत वाढत विशाल होत जाते

एका जणानें विचारले तुम्ही तर येथें सोळा दिवसच राहणार आहात, नतर काय होईल ? मी म्हणालो जितके दिवस मी येथें आहे त्या अवधीत प्रेमविस्ताराचे काम करीन तेवढ्यात मला मृत्यु आला तरी माझ्या मनात पूर्ण शांति राहील मी तीन दिवस झाले पाकिस्तानात आहे. तेथले हवापाणी अन्न खात आह येथें जरी माझा देह पडला तरी मला कृतार्थ वाटेल मी सोवत्याना सागेन की माझ्या अस्थि येथील मातीत मिसळून जाऊ देत माझ्या अस्थि भारतात न्याव्यात अशी माझी इच्छा नाही. गेल्या तीन दिवसात इथें एकूण सहा दानपत्रें मिळाली. आता येथेंच माझें जीवन समाप्त होऊन गेले तरी माझ्या मनात शातीच राहील. कारण येथें या विराट जनतेची सेवा करण्याचा सुयोग मला लाभला आहे मला भारत आणि हा देश यामध्यें काही वेगळेपणा दिसत नाही. सगळ्या देशातील सर्व जाती परमेश्वरानें निर्माण केल्या आहेत.

दानाचा महिमा

या देशाचे जे मुसलमान आहेत ते कुराणाचे भक्त आहेत. हिन्दू आहेत ते गीतेचे भक्त आहेत आणि ख्रिश्चन बायबलचे भक्त आहेत. सर्व धर्मांत दानाचा महिमा गायिला आहे. कुराणात प्रथमच सांगितले आहे की, अल्लानें जो रोजी दिली आहे त्यातून गरीबासाठी खर्च करा. हिन्दू धर्मातहि 'दान सम् विभाग.'. दान करून वाटून खा, असे सांगितले आहे. बायबल म्हणतें शेजाऱ्यावर आपल्याप्रमाणेच प्रेम करा. आपल्या उत्पन्नातून जो

गरीबासाठीं दान करतो तो मुसलमान, असे कुराणात मुसलमानाचे लक्षण सांगितले आहे. भारतातील केरळ प्रदेशात ख्रिस्ती लोकांनी भूदान केलें आहे. ते म्हणाले कीं तुम्ही ह्या ख्रिस्ती धर्मांतीलच गोष्टी सांगत आहात. काश्मीरमध्येंहि मला भूदान मिळाले. तेथले मुसलमान मला म्हणाले, तुम्ही कुराणातल्याच गोष्टी सांगत आहात. काशी जवळ सारनाथला गेलों होतो. तेथील बौद्ध म्हणाले तुम्ही गौतमबुद्धानें सांगितलेलेंच बोलत आहात. अर्थात् हिन्दु मुस्लीम, ख्रिस्ती, बौद्ध, शीख या सर्वांची शिकवण एकच आहे आणि ती म्हणजे सर्वांवर प्रेम करा. प्रेमानें गरीबाना सहाय्य करा. माझा विश्वास आहे कीं, या देशातहि खूप भूदान मिळेल. परंतु त्यासाठीं उत्साहानें उद्योगाला लागले पाहिजे. घरोघर ही गोष्ट पोहोंचविली पाहिजे. येथील लोकांनी खटपट केली तर काम होऊन जाईल.

सगळ्यांना वाटतें कीं आपला देश मोठा व्हावा बलवान् व्हावा. पण जेव्हां खेडेगाव शक्तिशाली होईल तेव्हां देशहि शक्तिशाली होईल. खेड्यातल्या लोकांना दूधलोणी मिळाले नाहीं. गाईबैलांना योग्य खुराक मिळाला नाहीं तर जमीनीची मशागत होईल कशी? पीक मिळेल कसे? आणि पीक आलें नाहीं तर देश बलवान् होईल कसा? म्हणून सगळ्या गावानें एक झालें पाहिजे. एक मन, एक हृदय, एक परिवार झालें पाहिजे. जातीभेद, धर्मभेद, भाषाभेद यांचे सर्व झगडे नाहींसे केले पाहिजेत. हे जे वेगवेगळे धर्म आहेत त्यांत कुठेंच झगड्याच्या गोष्टी नाहींत. पण आपण मात्र त्यांच्या नावानें झगडत असतो. कुराणांत सांगितलें आहे "तुम्ही सर्वांनी माझें काम करावें" त्याचें काम म्हणजे कोणतें काम? तर सगळ्यांना जमीन मिळाली पाहिजे, घरोघर चरखा चालला पाहिजे, ग्रामोद्योग चालले पाहिजेत, गावांत कपड्याचा उद्योग मोठ्या प्रमाणात चालला पाहिजे. म्हणजे गांवांत खूप संपत्ति उत्पन्न होईल, गाव सुखी होईल. पावसाचें पाणी वेगवेगळें पडत पण सर्व ठिकाणीं पडतें. आणि त्याचें विशाल सरोवर बनतें. त्याप्रमाणें घरोघर चरखा चालला, ग्रामोद्योग चालले तर घरोघर प्रसाद सर्वत्र जमा होईल.

माझ्या मित्रांनो, आज काही थोड्याच गोष्टी मी बोललों आहे. पुढें मी इथें अधिक सांगेन. मुख्य गोष्ट ही कीं सगळे भेद दूर केले पाहिजेत,

व्याज घेता उपयोगी नाही घरोघर चरखा चालला पाहिजे तर गाव सुखी होईल मजबूत होईल"

सभेनंतर मौनप्रार्थना होऊन सभा संपली आज एक दानपत्र मिळाले.

मालकीचा दावा ईश्वरी इच्छेच्या विरोधी : ४ :

[दिवस चौथा, आठ सप्टेंबर. नागेश्वरी ते भीतरवद, अंतर ७ मैल]

नेहमीप्रमाणे चार वाजता यात्रा सुरू झाली वाटेत रस्त्यामध्ये अंधारात कोणीतरी उभे होते बाबाना पाहताच ते गृहस्थ पुढे आले. त्याच्या हातात पाण्याने भरलेली एक बाटली होती. बाबाचा रस्ता अडवून त्याना म्हणाले, 'माझा मुलगा आजारी आहे पुष्कळ औषधे केली बरे वाटत नाही. आपण हे पाणी मंत्रून द्या, म्हणजे माझा मुलगा बरा होऊन जाईल' बाबानी त्याचा हात धरला बाटली हातात घेतली आणि म्हणाले अल्लावरती श्रद्धा असेल तर तुमचा मुलगा निश्चित बरा होईल,' माणूस सलाम करून निघून गेला हा माणूस बाबाची वाट पहात किती वेळ उभा होता कोणास ठाऊक त्याच्या कानी आले होते की, भारतातून एक फकीर आला आहे ह्या रस्त्याने जाणार आहे. म्हणून धावत रस्त्यावर येऊन उभा होता हिंदू असो मुसलमान असो. साधू फकीर याच्यावर सर्वांची श्रद्धा आहे सगळयाचा त्याच्या वचनावर विश्वास आहे.

गाव जवळ आले तसे बॉय स्काऊट आणि पोलीसदल यानी कवायतीने बाबाचे स्वागत केले सुमारे ७ वाजता मुक्कामाचे ठिकाणी पोहोचलो एका जुन्या जमीनदाराच्या घरी मुक्काम होता. समोर विशाल मैदान होते. सुमारे ४०० पेक्षा अधिक लोक जमले होते. त्याना उद्देशून बाबा म्हणाले—

प्रेमाचा प्रकाश पसरूं दे

"आज आम्ही एका बाबूच्या खेडयात आलो आहो. अशा खेडयात हृदयाचा प्रकाश अधिक असतो मोठया गांवांत जेथे गाडीचा, मोटरचा

रस्ता असतो त्या ठिकाणी बुद्धि अधिक असते. पण हृदयाचा प्रकाश कमी असतो. सगळ्या देशांत हीच स्थिति आहे. ह्या तुमच्या गांवाचें नांव भीतरबंद आहे. म्हणजे आंतले गांव. या ठिकाणी तर हृदयाचा विशेष प्रकाश असला पाहिजे. मला पाकिस्तान सरकारनें दया करून प्रेमानें पाकिस्तानमधून जाण्यास परवानगी दिली आहे. पूर्व पाकिस्तानांतला आजचा माझा चौथा दिवस आहे मी या ठिकाणी विशेष कांहीं काम घेऊन आलेलो नाहीं. माझें काम एकच आहे आणि तें म्हणजे प्रेमाची वाणी बोलणें. बाकी सर्व ईश्वराच्या इच्छेनें जें काम व्हावयाचें तें होईल. एकवेळ प्रेमाची हवा वाहूं लागली म्हणजे नाना तऱ्हेचीं कामें सुरू होतील. गरीबांना जमीनी मिळतील, भावाबहिणी घरोघर चरखा चालवूं लागतील, गांवांत उत्पन्न झालेली खादी गांवचे लोक वापरूं लागतील, कोणी हि व्याज घेणार नाहीं वगैरे वगैरे. ज्याप्रमाणें सकाळीं सूर्यनारायणाचा उदय होण्या-बरोबर नाना प्रकारचीं कामें सुरू होतात—कोणी नांगरानें जमीन नांगरूं लागतात, मुलें अभ्यासाला लागतात, स्त्रिया घरकाम करूं लागतात—त्याप्रमाणेंच प्रेमाचा प्रकाश पडूं लागला म्हणजे गरीबांना जमीन दान देणें, घरोघर चरखा चालविणें, व्याज न घेणें इत्यादि अनेक चांगलीं कामें सुरू होऊन जाणार.

त्याना समजाऊन सागत होते कीं मजुराना जमीन दिली तर मालकाच्या शेतात ते अधिक प्रेमाने काम करतील. कामचुकारपणा करणार नाहीत आता तर भूदानाचा 'इफतीताह्' होऊन गेला आहे. दार उघडले आहे. आता या कामाचा विस्तार करणे हे तुमचे काम आहे

सध्याकाळी शिक्षकाशी बोलणे झाले बाबानी त्याना अनेक प्रश्न विचारले शेवटी शिक्षकानी बाबाच्या मुखातून कुराण ऐकण्याची इच्छा प्रदर्शित केली बाबा हसले आणि सूर धरून कुराणातील पाच सूरे त्यानी म्हणून दाखविले. शिक्षक तन्मय होऊन ऐकत होते म्हणाले आमच्या धर्माची भाषा आम्हाला म्हणता येत नाही, पण ती आपल्या मुखातून ऐकून आम्हाला फार आनन्द झाला

* * *

सध्याकाळच्या प्रार्थनासभेला सुमारे पाच हजार लोक जमले होते. नेहमीप्रमाणे चार वाजता सभा सुरू झाली बाबा म्हणाले—

"आज आमच्या पदयात्रेचा चौथा दिवस आहे आपल्या दर्शनाने मला फार आनन्द झाला आहे यावेळी तर फक्त १६ दिवसासाठी मी येथें आलो आहें. माझें जर काम योग्य असेल आणि परमेश्वराची तशी इच्छा असेल तर या सोळा दिवसातच पोहडवलानी पूर्ण काम होऊन जाईल या चार दिवसातच लोकामध्यें जो उत्साह आणि जें प्रेम मला दिसून आलें, त्यामुळें मी फार प्रभावित झालो आहे या देशातील जनतेत आणि भारतातील जनतेत मला काहीहि वेगळेपणा दिसत नाही

या ठिकाणी जमीन कमी आहे असे म्हटले जाते. भारतातील केरळ प्रदेशात त्याहूनहि कमी आहे चीन जपान वगैरे देशात जमीन खूप कमी आहे. म्हणून शेतीबरोबर ग्रामोद्योगाचीहि जरूर आहे. जमीन कितीहि कमी असली तरी ती ईश्वराने सगळ्यासाठीं दिली आहे. ज्याप्रमाणे हवा-पाणी यावर कोणाची मालकी नाहीं, त्याप्रमाणे जमिनीवर हि कोणाची मालकी नाहीं. जमीनीवर मालकीचा दावा करणे हे ईश्वराच्या इच्छेच्या

विरुद्ध आहे असेच सार्‍या धर्मांचे सांगणे आहे. म्हणून जमीन सर्वांचीच झाली पाहिजे.

मजुराला खुष ठेवले पाहिजे

हें विज्ञानाचे युग आहे. विज्ञानाच्या मदतीनें उत्पादन वाढविले पाहिजे. या देशात किंवा भारतात एक एकर जमीनीतून जितके पीक शेतकरी काढतो त्याच्या चौपट जपानात जपानातला शेतकरी विज्ञानाच्या मदतीनें काढतो म्हणून विज्ञानाची मदत शेतीच्या कामात घेतली पाहिजे. त्या शिवाय पीक वाढविण्याचा दुसरा उपाय म्हणजे मजुराला खुष राखले पाहिजे. हल्ली काम करताना मजूर आळस करतो मजूर शेतात काम करावयास जातो तेव्हा त्याच्या एका हातांत कामाचे एखादे अवजार असते आणि दुसर्‍या हातात तमाखूचा हुक्का असतो असे दृश्य दिसते. दोन्ही हात गुतल्यानंतर मग काम कोणत्या हातानें करायचे? मालक हजर नसेल तर मजूर कमी काम करतो. मजूर काम कमी करतो म्हणून मालकहि त्यांना कमी मजुरी देतो. मजूर काम चुकवून मालकाला फसवितो तर मालक मजुराला वेतनात फसवितो याचा परिणाम पीक कमी येतें, देशाचें उत्पादन घटतें गाडीला दोन बैल असतात. त्या प्रमाणें उद्योगाच्या गाड्याला हि दोन बैल असतात. एक मालक आणि दुसरा मजूर–दोन्ही बैल जर एका चालीवर चालतील तर गाडीला धक्के बसणार नाहीत, गाडी ठीक चालेल. भूमिहीन मजुराला जर जमीन दिली तर त्या जमिनीत तो व त्याची मुलेबाळें राबतील. शिवाय हि शेतांत काम करतील आणि मग मालकाच्या जमिनीमध्यें हि तो मुक्तीनें राबेल. अशा रीतीनें त्याला मजुरी मिळाल्यामुळें तो संतुष्ट राहील आणि मालकालाहि समाधान लाभेल. परंतु हल्ली मालक आणि मजूर यांचा झगडा आहे. म्हणूनच कम्युनिझम फाफत आहे. आम्हांला कम्युनिझम नको असेल तर मालक प्रेमानें मजुराला संतुष्ट राखले पाहिजे तरच त्यांनी कम्युनिझम रोखता येणार नाही.

भारताला भूदानात ४० लक्ष एकर जमीन मिळाली आहे. हीच प्रेमाची बाजी मारून मी भारतातील सर्व भूमिहीन लोकांना तसेच सर्व

गांवांत भांडवल उभारले म्हणजे ग्राम-विकास होईल

आता तर स्वराज्य मिळालें आहे. लोक म्हणतात आतां सर्व काम सरकारनेंच करावें. आकाशातून पावसाच्या धारा पडतात त्याप्रमाणे सातरेचा पाऊस का पडणार आहे ? आकाशातून फक्त पाण्याचीच वृष्टि होणार आहे तीच ईश्वराच्या कृपेची वृष्टि आहे तिच्या जोडीला जर आपण आपल्या श्रमाची साथ दिली तर पीक उभें होईल. केळी पाहिजे असतील तर केळ्याची बाग लावली पाहिजे. तांदूळ पाहिजे असतील तर भात पेरले पाहिजे. गावात पैसा नसतो. पैसा असतो शहरात. भांडवल कराचीमध्यें आहे म्हणून पाकिस्तान आहे. डाक्यात भांडवल आहे, पैसा आहे म्हणून पूर्व पाकिस्तानचे अस्तित्व आहे. पण कराचींत सूर्योदय झाला असेल आणि आमच्या घरात मात्र अंधार असेल तर त्याचा आम्हाला काय उपयोग ? म्हणून गावाचे हि काही भांडवल असायला हवे. आज तसे गावाचे भांडवल नाही गावात पैसा आहे पण तो वेगवेगळ्या घरी आहे त्यामुळें ते गाव नाही, जवळ जवळ असलेल्या घराचा समूह आहे तो आपण जर सर्व घरातील पैसा, भांडवल एकत्र केले, ग्रामसभा स्थापन केली, तरच त्याला गाव असे म्हणता येईल. पण ते व्हायचे कसें ? त्यासाठी गावाच्या जमीनमालकानें गरीब भूमिहीनाना जमीन द्यावी. दरवर्षी प्रत्येकानें आपल्या उत्पन्नातला काही अंश गावाला द्यावा आणि गावाचे भांडवल उभारावे, गावाचा विकास करावा. असे झाले म्हणजे ग्राम निर्माण होईल. हाच भूदानाचा उद्देश आहे सगळें गाव एका कुटुंबासारखें होईल त्याचा पाया प्रेम हाच असेल. आपण सर्वजण एक ज्याप्रमाणे अल्ला एक आहे त्याप्रमाणे इन्सानहि एकच असला पाहिजे. अनेक जाती, अनेक धर्म, अनेक देश, मालकमजूर हे सर्व भेद नाहीसे धरुन सर्व गावाचे एक कुटुंब झाले नाही तर त्याला ग्राम म्हणता यावयाचें नाही. त्याची उन्नति होणार नाही. म्हणून मी इथें पहिल्या दिवसापासून भूदान मागत आहे आणि पहिल्या दिवसापासूनच ते मिळत आहे. थोडें थोडें मिळत आहे. मी थोडे दिवसच या देशात राहणार असलो तरी काम होणारच आहे, कारण सर्व मानवामध्यें प्रेम आणि करुणा असतेच. या

कामासाठी माझी कसलीहि संस्था नाही. इथेंहि नाही, भारतांतहि नाही. वर्तमानपत्रकर्ते मला विचारतात की मी गेल्यावर भूदानाचे काम चालविण्यासाठी एखादी संस्था स्थापन करणार आहात का ? मी त्यांना सांगतो "नाही" कारण माझा संस्थांवर विश्वास नाही. माझा विश्वास मनुष्याच्या हृदयावर आहे

यानंतर पांच मिनिटांनी मौन-प्रार्थना सुरू झाली प्रार्थनेनंतर एक भूदान मिळाले संध्याकाळपर्यंत आजच्या भीतरबद गांवी तीन दानपत्रें मिळाली

दोन समस्या-भूक आणि अणुअस्त्रें   : ५ :

[दिवस पाचवा तारीख ९ सप्टेंबर, भीतरबंद ते कुडीग्राम- अंतर ८ मैल]

आज चार मैल चालत आणि चार मैल नावेनें कुडीग्रामला जायचे आहे म्हणून उद्या पहाटें ३॥ वाजतां निघायचे असे काल बाबांनी सांगितले होते त्याप्रमाणे आज पहाटें साडेतीन वाजतां यात्रा सुरु झाली

चालतांना वाटेतच प्रार्थना झाली कालपासून वर्तमानपत्राचे बातमीदार बरोबर आहेत प्रार्थनेनंतर त्या बातमीदाराशी विनोबांनी बोलायला सुरुवात केली

'स्टेट्समन'चा प्रतिनिधी बाबांना म्हणाला, आपल्या ह्या भूदानाची फिलॉसफी आम्ही नीटपणे समजू शकलो नाही. या भूदानयज्ञाच्या द्वारा समस्या सुटतील असें आम्हाला वाटत नाही.

बाबांनी उत्तर दिले, भूदान-यज्ञात फिलॉसफी काहीं च नाही. केवळ प्रेम च प्रेम आहे, आणि हें प्रेम जसजसें वाढेल तसतशा समस्या सुटतील

दुसरे एक गृहस्थ म्हणाले ब्रह्मपुत्रेला पूर आला तर भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही हि देशांचे नुकसान होईल. जर हे दोन्ही देश एकत्र येऊन योजना आंखतील तर बरे होणार नाही का ?

विनोबा—नक्कीच बरं होईल त्यासाठी दोन्ही देशांत फेडरेशन व्हायला पाहिजे. मी तर सर्व ठिकाणी हेंच प्रेम निर्माण व्हावें असें इच्छितो याकरताच तर वर्ल्ड फेडरेशन व्हावें असें मला वाटतें म्हणून च मी 'जयजगत्' अशी घोषणा करीत असतो

चार मैलांनंतर आम्ही अजयी नदीच्या घाटावर पोहोचलो तेथें सुमारे पाचशेवर लोक जमले होते. एक सुंदर सजविलेली नाव घाटावर उभी होती. नावाड्यांनी बाबांचे पाय धुऊन त्यांचे स्वागत केले. नावेतील तें दृश्य दिसायचे मी केवींहि विसरणार नाही. नावेनें कुडीग्रामला पोचायला सुमारें १॥-२ तास लागणार होते.

नाव जेव्हा तीरावर पोहोचली तेव्हा नदीच्या काठावर स्वागता-साठी फार मोठा समाज उपस्थित होता. ती गर्दी पाहून मनात एक विचार येई की, ह्या लोकाना बाबा येणार असल्याची वार्ता कोणी सागितली असेल ? आमचे कार्यकर्ते तर त्याच्यापर्यंत पोहोचलेहि नव्हते. मग हे एकत्र जमले कसे ? कस्तुरीचा सुवास दूरपर्यंत पोहोचतो. कस्तुरीमृग येत आहे हे काही सागावे लागत नाही. त्याप्रमाणेच बाबाच्या आगमनाची वार्ता कदाचित वायुदेवच त्याच्यापर्यंत पोहोचवीत असावा !

कुडीग्राम येथें सरकारी मुलीच्या शाळेंत मुक्कामाचे ठिकाण होतें. सुमारे साडेसात वाजता कुडीग्रामला पोहोचलो

सध्याकाळी हायस्कूलच्या मैदानात विराट प्रार्थनासभा झाली सुमारे १४-१५ हजार लोक उपस्थित होते. त्यात स्त्रीयाहि बऱ्याच होत्या. बाबा म्हणाले—

'आज आमच्या यात्रेचा पाचवा दिवस आहे. आपण प्रेमानें येथे जमलो आहात ही आनदाची गोष्ट आहे आपल्याकडून मला हे जें प्रेम मिळत आहे त्याबरोबरच मला आणखी एक गोष्ट हवी आहे ती म्हणजे भूमिहीनासाठी जमीन गेले चार दिवस मला गरीबासाठी काही ना काही जमीन मिळाली आहे या कुडीग्रामात मला आज कुडी (वीस) दानपत्रें मिळाली पाहिजेत

भूकेचा प्रश्न भूदानानें सुटेल

जगातील प्रश्न क्रमश वाढतच आहेत. हे प्रश्न सोडविण्यासाठीं तृतीय वर्षीय आणि पचवर्षीय अशा नाना योजना करण्यात येत आहेत. परंतु गरीबाची भूक शात करण्याचा कोणताहि मार्ग सापडलेला नाही. त्याचे दु ख वाढतच आहे भूदानानें हा प्रश्न सुटेल आपण दोन्ही हातानी काम केले पाहिजे परमेश्वरानें सेवा करण्यासाठी आपल्याला लाब लाब दोन हात दिले आहेत पण तोंड मात्र एकच दिले आहे. याचे महत्त्व आहे त्यानें जर आपल्याला दोन तोंडें आणि एक हात दिला असता तर उत्पादन कमी झालें असतें, अन्नधान्य जास्ती लागले असतें आणि मग जगाची स्थिति भयकर होऊन बसली असती.

हल्ली जगात दोन मोठे प्रश्न आहेत. एक आहे गरीबांची भूक आणि दुसरा आहे अणुशस्त्र. जगाचा विध्वंस करणारा बाँब तयार झाला आहे. विज्ञानाची शक्ति मनुष्याच्या हातात पुष्कळ आली आहे त्या बरोबरच भोगाची उपकरणें आणि भोगाची इच्छाहि खूप वाढली आहे. लोकसंख्या वाढत आहे त्याबरोबर भूकहि वाढत आहे. ही भूक शांत करावयाचा उपाय म्हणजे वाटून खाणे. जोपर्यंत अशी व्यवस्था होत नाही तोपर्यंत जगात शांति येणार नाही. म्हणूनच भूदान-यज्ञाला क्षुधा-शांतीचे साधन असे मी म्हणतो.

अणुअस्त्रांत भय आहे, प्रेमांत समाधान आहे

दुसरी समस्या अणुअस्त्रांची. आज लहान मोठी अणुअस्त्रें तयार होत आहेत त्यामुळें परस्परात भय वाढत आहे. रशियामध्यें शस्त्रास्त्रें, कारखाने, व्यापार, शेती यामध्यें वाढ झाली तर अमेरिकेला भय वाटते आणि अमेरिका जर विज्ञानशक्तीनें बलवान् झाली तर रशियाला भय वाटतें. अशा प्रकारे परस्परामध्यें संशय आणि भय वाढतच आहे आणि परिणामी भयंकर नाश करणारी शस्त्रें तयार होत आहेत. केव्हा काय होईल हें सांगता येत नाही. सुमारे १७ वर्षांपूर्वी जपानातील हिरोशिमावर अमेरीकेनें अणुबाँब टाकला. त्यामुळें लक्षावधी लोक मरण पावले; लक्षावधी लोक जखमी झाले. कित्येक विकलांग झाले. त्याचीच प्रक्रीया अजूनहि चालू आहे. बाँब पडल्यानंतर सर्व कांही थांबून गेले. परंतु प्रश्न सुटला नाही. शस्त्राच्या सहाय्यानें कोणताच प्रश्न सुटत नाही.

परमेश्वरानें सर्व माणसाना प्रेम शिकविले आहे. त्याच्या योजनें बालपणापासूनच माणसाला प्रेमाचें शिक्षण मिळते. आईकडूनच प्रेमाचे मातृभायेचे आणि धर्माचे शिक्षण मिळते. सत्य बोलावे, प्रेम करावे शान्ति राखावी ह्या गोष्टी आईबापच मुलाना शिकवितात. पुराणात सांगितले आहे. सर्व लोकाचाच नाश होणार आहे. फक्त जे लोक ईश्वरावर विश्वास ठेवतील, योग्य काम करतील, सत्यानें वागतील त्यांचा नाश होणार नाही. माणसाला इतर प्राण्याचे दु ख पाहवत नाही असे कोमल हृदय भगवंतानें माणसाला दिले आहे. आणि गम्मत अशी की हाच माणूस

दुसऱ्या माणसाला भितो. या भयापासून आपणाला मुक्त झाले पाहिजे. परस्परातील भेद मिटवून टाकले पाहिजेत. प्रेमानें राहिले पाहिजे."

पहिलें संपत्तिदान

प्रार्थनेनंतर या गावी चार भूदानें मिळाल्याची घोषणा करण्यात आली. त्यातील एका दानपत्रात ५० विघे जमीन दहा लोकाना वाटण्यात आली होती.

सभेनंतर काही वेळ बाबा आपल्या निवासस्थानी निवांतपणे बोलत बसले होते. एवढ्यात एक चणेमुरमुरे विकणारा माणूस येऊन बाबाना महिन्याला पाच रुपये संपत्तिदान देण्याचे दानपत्र देऊन गेला. त्याच्याजवळ दान द्यायला जमीन नव्हती; पण काही तरी बाबाना देण्याची ा होती म्हणून त्यानें हे दानपत्र लिहून दिले होते.

आज बाबानी पाकिस्तानच्या घटनेचें पुस्तक वरवर पाहून घेतले. एकदा माझ्याबरोबर येथील बेसिक डेमॉक्रसीसबधी चर्चा केली. सर्व पाकिस्तानातील युनिअन कौन्सिले, त्याच्या सदस्याची सख्या, चेअरमनची सख्या इत्यादीची त्यानी माहिती करून घेतली.

बेसिक डेमॉक्रसीचा पाया--प्रेम आणि कर्म : ६ :

[दिवस सहावा १० सप्टेंबर कुडीग्राम ते पागा, अंतर ९ मैल]

कुडीग्रामपासून पागाचे अंतर नऊ मैल आहे म्हणून आदल्या दिवशी-प्रमाणे आजहि पहाटे ३॥ वाजता निघावे लागलें सहा मैल गेल्यावर वाटेंत कठालवाडी नामक ठिकाणी पागा गावच्या लोकानी बाबाचे स्वागत केलें. ती मंडळी बाबाना जरा बाजूच्या वाटेनें घेऊन निघाली, त्यामुळें वाटेचें अंतर थोडें वाढले पण त्यामुळें गांवातील स्त्रीयाना बाबाचे दर्शन मिळाले वाटेंत एक खूप मोठें वडाचे झाड लागले त्या झाडाच्या छायेखाली बाबा थोडा वेळ थांबले स्थान मोठें रमणीय होतें झाडाच्या अनेक पारंब्या जमीनीपर्यंत पोहोचल्या होत्या त्या पाहून 'ऊर्ध्वमूलमध शाखम्, हा श्लोक गुणगुणत बाबानी यात्रा पुन्हा सुरु केली ७॥ वाजता मुक्कामाला पोहोचलो मुक्कामाची जागा हायस्कूलची इमारत होती गांवात शिरताना रस्त्यावर एक कमान गावकऱ्यानीं उभारली होती. त्यावर 'जयजगत्' लिहिलें होते. शाळेची इमारतहि सुन्दर तऱ्हेनें सजविली होती. शाळेच्या मैदानात सकाळी सुमारे एक हजार लोक जमले होते बाबा लोकाना उद्देशून म्हणाले —

आताचे युग सामुहिक युग आहे

"पूर्व पाकिस्तानातला आजचा आमचा सहावा दिवस आहे. काल कुडीग्राम येथें बरेंच भूदान मिळालें सुमारे साठ बिघे जमीन मिळाली. आज येथें पोहोचण्यात मला थोडे जास्त श्रम झाले आहेत म्हणून थोड्या जास्त मजुरीची मी अपेक्षा राखीन गावात किती लोक भूमिहीन आहेत त्याचा हिशोब करुन त्या सर्वांना काही ना काही जमीन मिळेल एवढें दान आपल्याकडून मिळावे हें सामूहिक युग आहे. या युगात सर्वांनी एकत्र मिळून काम केलें पाहिजे गांवाचे प्रश्न गावातल्या लोकानीं सामूहिक रीतीनें सोडविले पाहिजेत पाकिस्तानात बेसिक डेमॉक्रसी स्थापन करण्यात आली आहे. युनिअन कौन्सिलचे ८० हजार सभासद आहेत त्यानी सर्वांनीं भूमिदान

द्यावे आणि भूदान मिळवावे हि या कार्यातला जो मधुर आस्वाद आहे तो मी चाखला आहे, आणि तोच मी तुम्हाला चाखवू इच्छितो वर्तमानपत्रकर्ते मला विचारतात की, तुम्ही येथून निघून गेल्यावर भूदानाचे काम चालविणारी एकादी सस्था तुम्ही स्थापन करणार आहात का ? मी त्याना सागतो, नाही कसलीहि सस्था मी स्थापन करणार नाही परतु याविषयी माझा एक निर्णय होऊन गेला आहे तो म्हणजे या बेसिक डेमॉक्रसीचे युनिअन कौन्सिलच हें कार्य करणारी माझी सस्था होईल आणि ती ते काम हाती घऊ हि शकेल त्यानी हें काम हाती घेतलें तर त्याची प्रतिष्ठा वाढेल आणि लोकाचा त्याच्याविषयीचा आदर आणि श्रद्धाहि वाढेल ते देतील तर सामान्य थोडीशी जमीन पण त्याच्या मोबदल्यात हजारो लोकाचे प्रेम आणि सहानुभूति मिळवितील "

* * *

बाबाचे स्नान आणि विश्रांति झाल्यावर गावातील प्रमुख लोक त्याना भेटावयास आले शाळेचे शिक्षकहि उपस्थित होते बाबानी त्याच्यापुढें एक नवीन विचार माडला बेसिक डेमॉक्रसीसबधी बोलताना बाबा म्हणाले—

प्रेम आणि करुणा हाच बेसिक डेमॉक्रसीचा पाया

पाकीस्तानची हल्लीची घटना मी आज थोडीशी वाचली बेसिक डेमॉक्रसी ही एक चागली सुरुवात झाली आहे असे म्हणता येईल सत्तेच्या दृष्टीनें तिच्याकडे न पाहता प्रेम आणि करुणेच्या दृष्टीनें तिचे काम चालले पाहिजे डेमॉक्रसी छोटी असली तरीहि वरूनच सत्तेचा अश खाली येतो तेव्हा सत्तेबरोबर ईर्षा हि उत्पन्न होते मोठें क्षेत्र असले म्हणजे तेवढी ईर्षा वाटत नाही कारण त्या ठिकाणी Outlook म्हणजे दृष्टि मोठी असते लहानशा क्षेत्रात सकुचितता असते म्हणून ईर्षा आणि द्वेष वाढण्याचा सभव अधिक म्हणून केवळ सत्तेचे विकेद्रीकरण केल्यामुळें ग्रामस्वराज्य होऊ शकणार नाही मोठया दगडाचे फोडून कितीहि लहान तुकडे केले तरी तो दगड दगडच असणार त्याचे काही लोणी होत नाही त्याप्रमाणें सत्तेचे तुकडे करून काम होणार नाही ग्रामस्वराज्याचा पाया प्रेम आणि करुणा हाच असला पाहिजे. प्रेम आणि दान यावरच त्याची इमारत

उभारली पाहिजे, गावात गावच्या लोकांची एक समिति स्थापावी. ती ग्रामसभा गाववाल्यांकडून त्यांच्या उत्पन्नाचा काही भाग दानात ग्रहण करील आणि त्याच्यातून गावाच्या कल्याणाची कामें करील. ग्रामोद्योग वाढवील, शिक्षणाची व्यवस्था करील, गावातील झगडे कोर्टांत जाऊ देणार नाही गावातच मिटवून टाकील. बाहेरून काहीं मदत मिळाली तर ठीकच; न मिळाली तरी काही चिंता नाही. अशा प्रकारे गावात समता स्थापन होईल आणि युनिअन कौन्सिल कल्याणकारी होईल. जे भूमिहीन असतील त्यांना जमीन दिली पाहिजे आणि नंतर सर्व गावाचेंच ग्रामदान झालें पाहिजे. ग्रामदान म्हणजे मालकीचें समर्पण."

* * *

आज सर्व दिवसभर स्थानिक लोकांच्या बाबाशी गाठीभेटी होत होत्या. संध्याकाळी चार वाजता प्रार्थनासभा झाली. या लहानशा गावातहि सभेला दहा हजारावर लोक होते. स्त्रीयाहि पुष्कळ होत्या. सभेच्या सुरुवातीस पागा हायस्कूलचे शिक्षक विद्यार्थी आणि गावकरी लोक यांच्या वतीनें विनोबाजींना संस्कृत भाषेंत एक मानपत्र देण्यात आलें. एका शिक्षकानें त्याचा बंगाली अनुवाद वाचून दाखविला. विनोबाजींनी भाषणांत सांगितले—

जाति, देश यांच्यापेक्षां मोठी माणुसकी

"आमची इथली ही थोड्या दिवसांचीच यात्रा आहे. आणखी फक्त दहा दिवसच येथें राहावयाचे आहे. हा परिचय अल्प काळचा आहे. परंतु किती तरी दिवसांपासून आपली ओळख आहे असें वाटतें. तुमच्या सर्वांच्या मुखावर जो प्रेमभाव प्रकट झालेला दिसतो त्यावरून कोणीहि मला अपरिचित आहे असें वाटत नाही. तुमचा उत्साह आणि प्रेम वाढतच चाललें आहे. साडेअकरा वर्षें झालीं माझी भारतभर अखंड पदयात्रा चालली आहे. त्यानंतर पाकिस्तानातील बंधूंना भेटावें असें मला इच्छा झाली. कारण माझें प्रेम एखाद्या देशाच्या सीमेंतच अडकून राहिलेलें नाहीं. पाकिस्तान आणि भारत यांचीं शरीरें दोन असलीं तरी हृदय एकच आहे. पीर, विद्यार्थ्यांच्या वगानी नमित पुस्तकातील एका गुरी मनसादाच्या

कवीची कविता माझ्या पाहण्यात आली त्यात म्हटले आहे जाती, देश या दोन्हीपेक्षा माणुसकी उच्च आहे. ही कविता वाचून मला फार आनंद झाला. कारण ही तर माझ्या मनातलीच गोष्ट होती. म्हणूनच मी 'जयजगत्' म्हणतो. सगळे म्हणतात आमच्या देशाचा जय असो पण केवळ माझ्या देशाचाच नव्हे तर सर्व देशाचा जय असो असे मी म्हणू इच्छितो. गेल्या महायुद्धात कोट्यावधी लोक मेले आणि किती जखमी झाले त्याचा हिशेबच नाही दोन्ही पक्षाचे लोक एकाच धर्माचे–ख्रिश्चन धर्माचे–होते. दोन्हीकडचे लोक आमचा जय व्हावा अशी परमेश्वराची प्रार्थना करीत. आता त्या बिचाऱ्या परमेश्वराने काय करावे ? लढाईत एकाचा जय म्हणजे दुसऱ्याचा पराजय, आणि ते दोघेहि देवाचे भक्त ! खरे म्हणजे अशी प्रार्थना होऊच शकत नाही माणूस माणसाबरोबर लढताना ईश्वराची भक्ति करूच शकत नाही आईला दहा मुलगे असले, त्यातील पाच एका बाजूला आणि पाच दुसऱ्या बाजूला होऊन लढू लागले आणि 'तुमचा जय होवो' असा आशीर्वाद तू आम्हाला दे म्हणून ते दोन्ही पक्षातील भाऊ तिची विनवणी करू लागले तर त्या बिचाऱ्या आईने कोणाचे ऐकावे ? आई सांगेल माझा आशीर्वाद तुम्हाला हवा असेल तर प्रथम तुमची लढाई थांबवा. गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर म्हणत— लोक म्हणतात 'वंदे मातरम्.' परंतु 'वंदे भ्रातरम्' असे कोणी म्हणत नाही. भाऊ भाऊ देवाचे नाव घेऊन लढू लागले तर तुमची भक्ति खोटी आहे असेच देव त्यांना सांगेल. कुराणात लिहिले आहे की, इमान नुसतें असून उपयोगी नाही, ते अमलात आणले पाहिजे सत्य बोलावे दु खी माणसाला मदत करावी असे केलें तरच तुम्ही खरी भक्ति करता असे ईश्वर म्हणेल हजरत महमदाने सांगितले आहे. जे लोक थोडा हि उपकार न करता लोकांना दाखविण्यासाठी पाच वेळा नमाज पढतात त्यांना अल्ला सांगेल तुम्ही माझे खरे भक्त नाही

लोक मला विचारतात तुम्ही येथें का आला ? तुमचे भारतातले काम संपलें का ? मी त्यांना सांगतो माझें काम प्रेमाचे काम आहे. सगळ्यावर माझें प्रेम आहे हें प्रेम देश-विदेश, हिन्दु-मुसल्मान

असले मद मानीत नाही पूर्व दिशेला तोंड करून ईश्वराचे नाव घ्यावे की पश्चिमेकडे तोंड करून घ्यावे ह्या वरवरच्या गोष्टी आहेत अंत-करणात काय आहे तीच प्रमुख गोष्ट होय आपण सर्वांना फसवू शकू परंतु ईश्वराला फसवू शकणार नाही धर्म तेवढाच सत्य आहे बाकी सर्व वरवरच्या गोष्टी आहेत म्हणूनच कुराणात म्हटले आहे सर्वांच्यावर प्रेम धरा प्रेमात काही फरक करू नका आपलाच मार्ग श्रेष्ठ आहे, दुसऱ्याचा हीन आहे असे म्हणाल तर तुम्ही स्वत लाच हीन करून टाकाल कोणी दाढी राखतात कोणी राखत नाहीं कोणी प्रेताचं दहन करतात कोणी दफन करतात हे वेगळेपण वरवरचे आहे आत सत्य एकच आहे आणि ते सत्य म्हणजे प्रेम

सगळयाच्या अत करणात प्रेमाची ज्योति असते तिचा अस्पष्टसा प्रकाश तुम्हाला दिसला तर तुम्ही निश्चितच भूमिदान कराल ज्याना ती जमीन मिळेल त्यानीं स्वत त्या जमीनीत शेती केली पाहिजे त्याना ती विकता येणार नाही गहाण टाकता येणार नाही ज्याना जमीन मिळेल त्यांना बी नागर बगैरेची मदत दिली पाहिजे कन्यादान करताना मुलीला आणखीहि काही वरदक्षिणा द्यावी लागते ज लोक भूमिहीनासाठीं जमीन मागतात त्याच्या मनात गाढ विश्वास असला पाहिजे की, जनता म्हणजे कल्पतरु आहे तुम्ही मागाल त तिच्यापासून मिळेल लोकाच्या हृदयात प्रेम आणि करुणा आहे हा विश्वास ठेवून जमीन मागीतली तर मिळेल

यानतर मौन प्रार्थना झाली प्रार्थनासभेनतर दोन दानें मिळाली

भूदानाचें काम हें युनियन कौन्सिलचेंच काम होय,

: ७ :

[दिवस सातवा, अकरा सप्टेंबर. पागा ते तिस्ता, अतर ९ मैल]

विनोबाजी रात्री रोज साडेसात वाजता झोपतात आणि पहाटे दोन वाजता उठतात. त्याप्रमाणे आज येथें सर्व लोकहि उठले. सामानसुमान बांधून झालें. शौचादि आटोपून बाबा बैठकीवर बायबल वाचत बसले होते. तीन वाजता पदयात्री दलातील सर्व लोक तेथें येऊन उभे राहिले आणि आशादेवीच्या नेतृत्वाखाली 'भुवनेश्वर हे' हें गाणें सर्वांनी मिळून म्हटलें. त्यानंतर आम्ही सार्वांनी एक एक जणानें त्याना प्रणाम केला. आज बाबाचा अड्सष्टावा वाढदिवस होता.

साडेतीन वाजता यात्रा सुरू झाली सुमारे साडेसात वाजता मुक्कामाची जागा तिस्ता हायस्कूल येथें पोहोचलो ते ठिकाण अगदी रेल्वे स्टेशन-जवळच होतें. परंतु वाटाड्यानी रेल्वे लाईन सोडून वेगळ्या रस्त्यानें गावातून पदयात्रा मुक्कामाचे ठिकाणी आणली. गावात प्रवेश होताना एका थोर मुसलमान गृहस्थाने बाबाचे स्वागत केलें. रस्त्यात दोन्ही बाजूला हिन्दुमुस्लीमांच्या लहान लहान मुली हातात माळा घेऊन ओळीनें उभ्या होत्या आणि एक नवीन रचलेलें स्वागत गीत म्हणत होत्या. त्या ठिकाणी बाबा थोडे उभे राहिले गाणें म्हणून झाल्यानंतर मुलींनी बाबांना पुष्पमाला अर्पण केल्या थोड्या वेळानें मुक्कामावर येऊन पोहोचलो.

आज बाबाचा अड्सष्टावा वाढदिवस होता. रंगपूरचे डेप्युटी कमिशनर मि. याकुबअल्ली खान, पोलीस सुपरिंटेंडेंट मि. अब्दुल हाई. कुडीग्रामचे S. D. O. साहेब. आणि विस्थेक ऑफीसर तेथें आले आणि त्यानीं बाबाच्या वाढदिवसाप्रीत्यर्थ आपली शुभेच्छा प्रदर्शित करून त्याना दीर्घायुष्य लाभावे अशी देवाची प्रार्थना केली. गेल्या वर्षी भारतात आसाम-मध्यें त्यांचा जन्मदिवस पाळण्यात आला होता. आज पाकिस्तानच्या पदयात्रेंत त्यांचा जन्मदिवस साजरा करण्याचा शुभयोग आम्हाला लाभला.

पूर्व पाकिस्तान सरकारनें आपली शुभेच्छा आणि विनोबाना दीर्घायुष्य लाभावे अशी कामना विनोबाना तारेनें पाठविली.

दुपारी गावातील कांहीं मंडळी बाबाना भेटायला आली. त्यात येथील एक डॉक्टर होते. त्याचा परिचय देत मी बाबाना म्हणालों–हे इथले डॉक्टर आहेत. तुमचे कुराण-सार पाहण्याची त्याची फार इच्छा आहे.

बाबा त्याना म्हणाले, "तें पुस्तक तर अजून छापून झाले नाही. छापावयाचे काम चालू आहे."

"आता आयुष्याचा शेवट जवळ आला आहे. आताच अनुवाद पहायला मिळता तर बरें. मला तो पाहण्याची फार उत्सुकता आहे."

"छापून झाल्यावर आपणाला पहावयास मिळेलच. थोड्या दिवसातच पुस्तक प्रसिद्ध होईल."

"बरें आहे. मी माझा पत्ता आपल्याजवळ देऊन ठेवतो. आपण एक पुस्तक मला पाठवावें, आपण कुराणशरीफचा अनुवादच केला असेल."

"नाही, मीं अनुवाद केला नाहीं. कुराणातून वेगवेगळ्या विषयावर जीं वचनें आहेत तीं विषयाला धरून एकत्र केली आहेत. उदाहरणार्थ अल्ला-संबंधीं जीं वचनें आहेत तीं एके ठिकाणीं, पैगंबरसंबंधीं जीं वचनें आहेत तीं एके ठिकाणीं अशी रचना आहे."

"तें पुस्तक आम्हाला वाचायला मिळेल अशी मी आशा करतों. आणि आपणाशी एक विनंति आहे. आमचे जीवन नीट चालावें असा आपण मला दुवा द्यावा."

* * *

हल्लीं या ठिकाणीं कुराणसार संबंधीं बरीच उत्सुकता दिसून येत आहे. यात्रेच्या पहिल्याच दिवशीं पत्रकारांनीं त्या विषयीं प्रश्न विचारला होता तेव्हां बाबा हसून म्हणाले "माझ्या या पुस्तकाचा तर पाकिस्तानात प्रचार होऊन गेला आहे. मी तें पुस्तक बरोबर आणलेलें नाहीं. अजून छापूनहि आलेलें नाहीं. पण त्यापूर्वीच वर्तमानपत्रांत या पुस्तकावर टिप्पणी टीका छापल्या गेल्या आहेत, पण सुंदर गोष्ट म्हणजे The Proof of the Pudding is in eating."

एक जण म्हणाला—"ते पुस्तक येथें आणायला पाकिस्तान सरकारनें मनाई केली आहे का ?"

बाबा म्हणाले "ते पुस्तक जर इस्लामविरोधी असेल तर भारतसरकार देखील या पुस्तकावर बंदी घालील कारण भारतातहि पाच कोटी मुसलमान आहेत आणि जर पुस्तक इस्लामविरोधी नसेल तर ते पुस्तक दुनियाभर चालेल. 'कुराणसार' पुस्तकाची जाहिरात तर खूपच झालेली आहे."

* * *

दुपारी ११।। वाजल्यानंतर विद्यालयाच्या प्रांगणात आम्ही सर्व बाबांच्या जवळ जमलो. त्यांच्या जन्मदिनानिमित्त पूर्वी योजल्याप्रमाणे प्रार्थनेची व्यवस्था झाली होती. या कार्यक्रमात गावातील लोक, बरोबरचे सरकारी अधिकारी आणि वर्तमानपत्रकर्ते यांनी भाग घेतला. प्रथम विद्यालयातील एका शिक्षकानें कुराणपठण केले नंतर पदयात्रेंतील कार्यकर्त्यांनी गीतेचा बारावा अध्याय म्हटला नंतर वेगवेगळ्या भाषेंतील कित्येक भजनें गायिली गेली गांधीजीचें आवडते गुजराथी भजन 'वैष्णव जन तो तेने कहिये' आणि तुकारामाचा अभंग 'जेथें जातो तेथें तू माझा सांगाती' गाईले गेले. त्यानंतर कानडी, असमी भजनें झाल्यावर सर्वांत शेवटी रवींद्रनाथ यांचे 'तोमार आशीर्वाद हे प्रभु तोमार आशीर्वाद' हें भजन म्हणण्यात आलें

भजन संपल्यावर थोडा वेळ विनोबा स्तब्ध बसले आणि नंतर त्यांनी कुराणातील 'अल फातेहा' सुरावर म्हटला नंतर असमी भाषेंतील नामघोषावरून एक भजन म्हटलें.

त्यावेळी त्यांच्या डोळ्यांतून भक्तीच्या अश्रुधारा वाहू लागल्या होत्या. गाणे संपल्यावर दाटून आलेल्या कंठानें बाबा बोलू लागले.—

मी समाजाचें ऋण फेडीत आहें

"ईश्वराच्या नावाचें स्मरण करण्याला सर्वकाळ चांगलेच आहेत. पण आज त्याचें नामस्मरण करण्यासाठीं एक विशेष निमित्त मिळालें आहे. जगाचा इतिहास पाहिला तर असें दिसून येतें कीं, ज्या ठिकाणीं माणूस आहे त्या ठिकाणी पुण्यकार्य घडतें तसेंच वाईट कामहि होतें. मनुष्यांत

नमाजाची वेळ सध्याकाळी ५ वाजता असते. त्यापूर्वी सभेचे काम सपावे म्हणून नेहमी प्रार्थनासभा चार वाजता होते. आजच्या सभेचे स्थान हायस्कूल आणि स्थानिक मदरसा याच्यामधील प्रागण होते. याच ठिकाणी एक सुदर मशीद आहे मशीदीच्या इमामानें सागितलें "मशीदीत ४॥ वाजता 'आजान' दिला जातो आणि दहा-पधरा मिनिटात नमाज सपतो. म्हणून सभेची वेळ ५ वाजता ठेवल्यास बरे होईल" विनोबानी आनदानें समति दिली

आजपर्यंत ज्या सभा झाल्या त्यात आजच्याएवढी विराट सभा पूर्वी झाली नाही. सभेची व्यवस्था उत्तम होती सभेला सुमारे पधरा हजाराहून अधिक लोक हजर होते विनोबानी सागितले—

नगद धर्माचे पालन केले पाहिजे

"आपले प्रेम आणि उत्साह पाहून मला फार आनन्द होत आहे. आज आमच्या पाकिस्तान-यात्रेचा सातवा दिवस आहे आता नऊ दिवस उरले आहेत. पहिल्या दिवसापासून लोकसागराला भरती येत आहे. गेल्या साडे अकरा वर्षांत भारतामध्यें तीस हजार मैलांपेक्षा अधिक पदयात्रा झाली आहे आणि जन्माच्या अखेरपर्यंत याप्रमाणेच देवाचे काम करीत राहीन. भारतात जो उत्साह आणि प्रेम मला दिसले तसेच येथेहि दिसत आहे. भारतात मोठमोठ्या सभा झाल्या. येथील सभा पण त्यापेक्षा कमी नाहीत माझ्या विषयी तुमच्या मनात मला प्रेम दिसत आहे. परतु प्रेम दाखविणे ही एक गोष्ट आहे आणि त्याचा प्रकाश कर्मात दिसणे ही गोष्ट वेगळी आहे केवळ इमान म्हणजे विश्वास असून चालणार नाही. त्याचा अमल झाला पाहिजे, त्याप्रमाणे आचरण झाले पाहिजे. आज एका गृहस्थानें एक चागला प्रश्न विचारला आहे ते म्हणाले, देशाच्या उन्नतीसाठी इडस्ट्रीयलायझेशन झाले पाहिजे. अर्थात् मोठे कारखाने उभारले पाहिजेत. मी त्याना म्हणालो तसे करावयास माझी मनाई नाही. गेल्या १५ वर्षांत लोकसंख्या पुष्कळ वाढली आहे पण त्या प्रमाणांत उद्योग वाढले नाहीत. भारतात नाहींत पाकिस्तानांत हि नाहीत. तेव्हा प्रश्न असा उत्पन्न होतो कीं, कामाच्या अभावीं भुकेनें पिडलेल्या लोकासाठी आजच आपण कांही करू

शकतो की नाही ? समजा इंडस्ट्रीयलायझेशन व्हायला १० वर्षे लागणार असतील तर मग आपण भुकेल्या व्यक्तीला 'तुम्ही तोपर्यंत थांबा दहा वर्षानंतर तुमची व्यवस्था करू' असे सांगणार का ? अशा तऱ्हेचा धर्म चालेल का ? आम्हाला नगद, तावडतोबीचा धर्म पालन केला पाहिजे. आज गूळ खाऊ आणि मेल्यानंतर त्याची गोडी मिळेल असे होते का ? गूळ खात असतानाच तो गोड लागतो. धर्माचे हि असच आहे. आपण रोज अन्न खातो त्याप्रमाणेच दुसऱ्याना हि आजच खावयाला मिळावयाची व्यवस्था झाली पाहिजे. आपल्याकडे एखादा भुकेला माणूस आला, त्याला आपण खावयाला दिले काही वेळ गेल्यानंतर त्याला पुन्हा भूक लागेल. तेव्हा त्याला पुन्हा खावयास द्यायला नको का ? अशाप्रकारे वरचेवर त्याला खाऊ घालू लागलो तर त्याचा आळस वाढेल आणि मनुष्यत्व नष्ट होईल. म्हणून त्याला उपजीविकेचे साधन दिले पाहिजे. ते साधन म्हणजे जमीन. त्या जमीनीत तो आणि त्याच्या घरचे लोक श्रम करतील आणि खातील. भूदान हे कोण्या एका विशिष्ट देशासाठी नाही, सर्व देशासाठी आहे. विशेषत आशियातील देशाना ते आवश्यक आहे. या ठिकाणी जमीन कमी आहे, लोकसंख्या ज्यास्त आहे, आणि उद्योगधंदे कमी आहेत. हा भूकेचा प्रश्न हिंसेच्या मार्गाने सोडवू लागलो तर सर्व नाश होईल. प्रेमाच्या मार्गानेच हा प्रश्न सुटेल इस्लामचा अर्थ आहे शांति. पण पोटात भूक असल्यावर शांति कोठली ? म्हणून प्रथम पोटात शांति असली पाहिजे, मग चित्ताची शांति लाभेल. इस्लामने 'सर्वांना खावयास दिल्यानंतर खावे' असे सांगितले आहे. दुःखी लोकांची सेवा आणि भगवंताचे नाव घेणे हेच सर्व धर्मांचे सार आहे

प्रेमाची ज्योत पसरली

तुम्हांला भारतातल्या चंबळ खोऱ्यातल्या डाकूंची कथा सांगतो. दोन वर्षांपूर्वी आम्ही त्या भागात गेला होतो. गेली ५० वर्षे त्या भागात दरवडे पडत असल्यामुळे तो दरवडेखोरांचा मुलूख असे समजले जाते. सरकारने त्यांच्या बंदोबस्तासाठी पोलीस पाठविले. पोलीसांच्या हातात बंदुका दिल्या. डाकूंच्या हातात हि बंदुका होत्या. तिघले हमेशाच हो

त्याच्या हातात हि बदुका होत्या. त्या तीघाच्या हातातल्या बदुकानी तेथें शांति स्थापन होणार होती का? आम्ही परमेश्वराचे नाव घेऊन त्या ठिकाणी गेलो. त्या दरवडेखोराना भेटलो. त्याना म्हणालो तुम्ही कोणत्या मार्गाने धन गोळा करीत आहात? माणसाची हत्या करून लूट मिळविली तर त्यामुळें तुमच्या मनाला शांति मिळेल का? मेल्यानतर हि शांति मिळेल का? आमच्या बोलण्याचा दरवडेखोराच्या मनावर परिणाम झाला. तेव्हां वीस दरवडेखोरानी आपल्या शस्त्रासह आत्मसमर्पण केले आम्ही त्या शस्त्रासमेत त्याना सरकारच्या स्वाधीन केले. त्याच्या जवळ टेलेस्कोप लावलेल्या आधुनिक पद्धतीच्या अनेक मौल्यवान रायफली होत्या. दरवडेखोराना पकडून देण्यासाठी सरकारनें मोठमोठी बक्षिसें जाहीर केली होती. या भयकर दरवडेखोरानी कसे आत्मसमर्पण केले? त्याच्या हृदयातली प्रेमाची ज्योति झाकळलेली होती. तिला स्नेहाचा पुरवठा मिळताच त्याच्या हृदयात प्रकाश पडला.

भूदान हें बेसिक डेमॉक्रसीचे काम आहे

अशा प्रकारे लोकाच्या हृदयाला स्पर्श करायला पाहिजे. जनतेमध्यें आळस असतो. आपल्या सर्वांचा स्वभाव च असा आहे की आपण होऊन कोणी दान करायचा नाही. कोणी याचक आलाच तर त्याला देतील, परतु ते सारे कोणी मागेल तेव्हा! म्हणून मागण्यासाठीं सुद्धा लोक हवेत. लोक मला विचारतात तुम्ही येथून गेल्यानतर हें काम कोण चालवील? मी त्याना म्हणतो हे तुमचे बेसिक डेमॉक्रसीचे सभासद आहेत ते हें काम चालवितील अशी मला आशा आहे. हे मेंबर जर भूदानाचे काम हाती घेतील तर भूदानयज्ञ सार्थक होईल. ईश्वरानेंच अशी व्यवस्था केली आहे की भूदानाचें हें काम युनियन कौन्सीलच्या सभासदानी करावें. त्यांनी स्वत दान द्यावे दान देण्याची आणि मिळविण्याची त्याना सदिच्छा असणार नाही तर बेसिक डेमॉक्रसीचे सदस्य व्हायला त्याना कशी योग्यता प्राप्त होईल? हें काम प्रेमाचे, सेवेचे, करुणेचे आहे.

या नतर पाच मिनिटें मौन प्रार्थना झाल्यानतर सभा आटोपली. आज एकूण १६ विघे भूदान मिळाले.

[दिवस आठवा, १२ सप्टेंबर, तीस्ता ते मोरवाग आठ मैल]

पहाटे साडेतीन वाजता यात्रा सुरू झाली. तीस्ता येथें कुडीग्राम तालुका संपला, म्हणून तेथील जबाबदार सरकारी अधिकाऱ्यांनीं निरोप घेतला. नवीन तालुक्याच्या अधिकाऱ्यांचा परिचय झाला. तीस्ता येथील विशेष गोष्ट म्हणजे स्थानिक मुसलमान लोकांनीं आणि शाळेंतील शिक्षक-विद्यार्थ्यांनी बाबांच्या स्वागताची जबाबदारी उचलली होती. ते सर्व दिवसभर त्या जागी उपस्थित होते. त्यामध्यें एक पन्दान घेतलेला शांत चेहऱ्याचा अधिकारीहि होता. हे सर्व लोक निरोप देण्यासाठी पहाटेहि हजर होते.

यात्रा सुरू झाली. कृष्णपक्षाची चतुर्दशी होती. गाढ अंधार होता. कांहीं वेळ रेल्वेच्या बाजूनें चाललो. तीस्ता येथें रेल्वेपुलाजवळ नावेंत जाऊन बसलों. तीस्ता नदी बरीच मोठी आहे. पाण्याला बराच जोर आहे. पुलाजवळ भोवरे होतात. या ठिकाणीं दिवसादेखील नाव चालविणें कठिण असतें. निळ्या आकाशांत तारका चमचम होत्या. नदीच्या पाण्यांत त्यांची पडछाया पडली होती. नावेंत बसून बाबा आकाशांतील ताऱ्यांची माहिती देत होते. एकदम एका लहानशा भोवऱ्यानें नाव फिरली आणि पुलाच्या खांबावर एकदोनदा आपटली. परंतु नावाडी नाव चालविण्यांत कुशल होते. त्यांनीं नाव सुखरूप पोहोंचविली.

सर्व धर्म शांतीचीच घोषणा करतात

"वाटेंत लोकांनी भगवताचे नामसंकीर्तन केले. खूप आनंद झाला. या कीर्तनात तीन नावे होती. राम-कृष्ण-हरि. राम आपल्याला आनंद देतो, कृष्ण आपले मन आकर्षण करतो आणि शेवटी हरि आमचे प्राण हरण करून शांति देतो. परंतु ही तिन्ही नावे एकाच ईश्वराची भिन्नभिन्न नावे आहेत. इस्लाममध्येंहि 'अल्ला' एक असे म्हटलें आहे, पण त्याला नावे अनेक आहेत माणूस आपापल्या आवडीप्रमाणे ईश्वराला वेगवेगळी नावे देत असतो. परंतु सगळ्यांनी मिळून जर भगवताचे नाव घेतले तर सर्वांची हृदयें जोडली जातील एकच नाव घ्यायचें तर ते शांति हें घ्यावे. हिन्दु लोक रोज शांति-मंत्राचा उच्चार करतात. इस्लामचा अर्थच मुळी शांति आहे. मुसलमान माणूस कोणाला भेटल्यास 'असलाम आलेकूम्' म्हणून अभिवादन करतो. याचा अर्थ 'आपल्याला शांति लाभो' असा आहे. आणि दुसराहि शांतिची कामना करूनच परत नमस्कार करतो. ख्रिस्ती धर्मांतहि म्हटले आहे की, Grace be unto you and peace foom God ईश्वराकडून तुमच्यावर करुणा आणि शांति याचा वर्षाव होवो सगळ्या धर्मांमध्येंच शांतीची घोषणा आहे. आज केनेडी आणि क्रुश्चेव शांतीच्याच गोष्टी बोलत आहेत. परंतु शस्त्रसज्ज झाल्याशिवाय शांति होणार नाहीं असे त्यांना वाटते. ही विश्वशांतीची समस्या एक मोठी समस्या आहे आणि दुसरी समस्या भुकेची आहे. एक भुकेची शांति पाहिजे आणि दुसरी चित्ताची शांति पाहिजे

गावातल्या लोकांचे दु:ख गावातले लोक जर दूर करणार नाहीत तर दुसरे कोण करील? एखाद्याचा मुलगा आजारी पडला तर स्वास्थ्य-मंत्र्याला 'लवकर औषधें पाठवा' असा टेलिग्राम करील का? आणि जोपर्यंत त्याची मदत येणार नाही तोपर्यंत स्वस्थ बसेल का? त्याला गावात जी मिळेल ती औषधयोजना करावी लागेल.

आमच्या खाण्या-जेववण्याची व्यवस्था येथें उत्तम होते पण ती आम्हाला गोड लागत नाही. जर तुम्ही गरीबांसाठी काहीं करणार नाही

तर ती सारी व्यवस्था कडूच वाटेल. आपण सगळेजण एकत्र बसून गरीबासाठी किती जमीन देऊ शकता याचा विचार करा.''

आजचे मुक्कामचे ठिकाण फारच लहान होतें. गाव हि छोटेसे होतें स्थानिक लोक मधून मधून बाबाना भेटत होते. त्याच्या बरोबर भूदानाची चर्चा करत होते.

एकानें बाबाना विचारले 'मुक्ति तर सर्वांनाच पाहिजे असते केवळ एकट्यानेंच मुक्ति मिळविणे शक्य आहे का ?'

बाबा म्हणाले—''मुक्ति ही कांही बाहेरून मिळविण्याची वस्तु नाही, ती नेहमीं आपल्या समोरच असते. तिला केवळ ओळखायचें आहे. मुक्ति जर मिळण्याची वस्तु असेल तर ती केव्हांच मिळणार नाही मुक्ति म्हणजे वस्तुत काय आहे? मुक्ति म्हणजे अहंकारांतून मुक्ति, विकारांतून मुक्ति. ज्या ठिकाणी मुक्ति मिळविण्याची चिंता असते त्या ठिकाणीं अहंकार असतो. त्या ठिकाणी मुक्ति असतच नाही ज्या ठिकणी अहंकारांतून, विकारांतून मुक्ति होते त्या ठिकाणीं मुक्ति राहते"

सध्याकाळीं ४ वाजता नेहमींप्रमाणे प्रार्थना सभा झाली. गाव लहान असले तरी सभेला जोर पुष्कळ आले होते. या लहानशा गांवांत हि पांच दानपत्रें मिळालीं.

माता, पिता, शिक्षक आणि साहित्यिक हेच समाजाचे मार्गदर्शक : ९ :

[दिवस नववा, १३ सप्टेंबर मीरवाम ते रगपूर, आठ मैल.]

पहाटे तीन वाजता यात्रा सुरू झाली. चालताना वाटेत क्रमशः गर्दी वाढू लागली. रगपूरच्या हद्दीवर रगपूरच्या प्रमुख व्यक्तींनी बाबाना हार घालून त्याचे स्वागत केले पाकिस्तानच्या राष्ट्रीय परीषदेचे सदस्य जनाब मसीहूर रहमानसाहेब याच्या घरी मुक्कामाचे ठिकाण होते. तेहि या ठिकाणी हजर होते. येथून मुक्कामाची जागा अद्याप तीन मैलावर होती. येथून मुक्कामापर्यंत उत्तरोत्तर गर्दी वाढत गेली आणि त्यामुळे बाबाना चालण्यास अडथळा होऊ लागला मुक्कामापासून अर्ध्या मैलावर असताना बराच जोराचा पाऊस सुरू झाला लोक धावू लागले. मात्र बाबा आनदाने पावसात भिजत मजेने चालले होते. त्याच्याबरोवर तेव्हा जलदीने चालणे कठिंण होते सुमारे साडेसात वाजता ओल्याचिंब स्थितीत मुक्कामाला पोहोचलो. अशा पावसातहि मुक्कामाच्या जागेच्या मोकळ्या मैदानात पुष्कळ लोक उभे होते. एक 'रवींद्र-संगीत' गाऊन स्थानिक लोकानीं बाबाचे स्वागत केले. त्या नतर बाबानी थोडे भाषण केलें, त्याचा सारांश असा–

"जास्त बोलण्याची ही वेळ नाही वरून पाऊस पडत आहे. त्या पावसाच्या धारा म्हणजे ईश्वराच्या आशीर्वादाची वृष्टि आहे असे मला वाटते हे युग विज्ञानयुग आहे आता सर्व देशानी एक होणे अवश्य आहे विज्ञानाने पृथ्वीवरील देशामध्ये बाह्य अतर कमी केले आहे. पण आंतरे अतर मात्र वाढले आहे याचा परीणाम असा झाला आहे की, एक तर आपण सर्वांनी प्रेमाने एकत्र रहायला शिकलें पाहिजे, नाहीं तर सर्वांच्या एकत्र नाशासाठी तयार राहिले पाहिजे. आतां सर्वांत मोठी समस्या म्हणजे विश्वप्रेमाची आणि विश्वशातीची आहे. म्हणूनच मी 'जयजगत' असे म्हणत असतो."

* * *

आजच्या मुक्कामाचे गाव रंगपूर शहर बरेच मोठें आहे सकाळीं स्वागतासाठी हि पुष्कळ लोक हजर होते एका मोठया वाडयात आजचा मुक्काम होता सकाळपासून भेटीसाठी लोक सारखे येत होते साहित्यिक, वकील यांच्याशी चर्चा झाल्या शहरातील सगळया वर्गांतील बुद्धिमान् लोक उपस्थित होते आणि दर्शनाला येणाऱ्या लोकांची तर सीमाच नव्हती दुपारपासून ते येऊन बसले होते आज वकीलांच्या बरोबर चर्चा झाली चर्चेत भाग घेणारे बरेच तरुण लोक होते त्यांच्याशी घालेली प्रश्नोत्तरी थोडक्यात अशी–

प्रश्न—पूर्व पाकिस्तानात जमीन कमी आहे आपण भारत सरकारला सांगून भारतातील काही जमीन पाकिस्तानच्या लोकाना देऊ शकाल काय?

उत्तर —खूप चांगला प्रश्न आहे हा हाच प्रश्न भारतातहि आहे या समस्येचें उत्तर केवळ प्रेमातच सापडणार आहे म्हणून ज्या त्या देशाचे प्रश्न त्या त्या देशात प्रथम आपापसात प्रमानें मिटविले पाहिजेत हा जो जमीनीचा प्रश्न आहे तो सर्व आशिया खंडाचा आहे

प्रश्न कर्ता म्हणूनच तर आपण भारत-सरकारला तसें सांगावे

विनोबा– ही गोष्ट One sided होऊ शकत नाही पश्चिम पाकिस्तानात खूप जमीन पडली आहे येथल्यापेक्षा सहासात पट जास्त जमीन तेथें आहे पण तेथें हि हाच प्रश्न थाहे म्हणून दोन्ही देशाचे फेडरेशन होईल तरच हा प्रश्न सुटू शकेल भूदान हा वेगळा विषय आहे आणि सरकारी अॅक्शन हा वेगळा विषय आहे त्यासाठी वर्ल्ड फेडरेशनची जरूरी आहे मी 'जयजगत्' म्हणतो त्याचा परिणाम वर्ल्ड फेडरेशन हाच व्हावयाचा आहे

प्रश्न — सांप्रदायिक समस्या केवळ आमच्या आणि तुमच्याच देशात आहे का ?

उत्तर — माझा तसा अनुभव नाहीं सामान्य लोकात तसा भाव आहे असं मला वाटत नाही या देशात मला तसा दिसत नाहीं, भारतात हि दिसला नाही परंतु वेळोवेळी राजकीय प्रश्न उभे राहिले म्हणजे धार्मिक प्रश्न उभे करण्याची राजकीय लोकाना संधि मिळते असे दिसतें

प्रश्नः— आपण प्रेमाचा प्रचार करता मग जबलपूर, अलीगड आसाम येथें जे झगडे झाले ते प्रेमाच्या विरुद्ध नाहीत का?

उत्तरः—ते तर माझ्या जीवन-दर्शनाच्या विरुद्ध आहेत असेच झगडे जगात पुष्कळच चालले आहेत. म्हणूनच तर प्रचाराची जरूर आहे आणि त्यासाठीच मी पायी फिरत आहे जगात काय चालले आहे हा प्रश्न नाही. जग कसे वाचेल हा प्रश्न आहे. भारतात शांतिसेना संगठित केली जात आहे. ज्या ठिकाणी अशांति दिसून येते त्या ठिकाणी हे शांतिसैन्य धावत जाते

यानंतर रंगपूरच्या साहित्यिकांशी चर्चा झाली विनोबा त्यांना म्हणाले—

"आपण सगळे साहित्यिक आहात. यापुढें जगात साहित्यिकाचा महिमा आणखी वाढणार आहे प्राचीन काळापासून त्याचा महिमा चालत आला आहे. जगात किती तरी महाकवि होऊन गेले. ग्रीक भाषेंत होमर, इंग्रजीत मिल्टन, जर्मन भाषेंत गॅटे, रशियन भाषेंत टॉलस्टाय, फ्रेंच भाषेंत व्हिक्टरह्यूगो बंगालीमध्यें रवींद्रनाथ या सर्वांनीं काव्य आणि साहित्य निर्माण केलें प्रत्येकानें आपापल्या भाषेंत लिहिलें आहे. ज्या भाषेंत त्यांचे लहानपणापासून पालनपोषण झाले त्या भाषेंत त्यांनी लिहिले. लहानपणापासून आईबाप शेजारी यांच्याकडून जी भाषा मिळते त्याच भाषेंत माणूस लिहितो हा साधारण नियम आहे विशेष परिस्थितीत या नियमाला अपवादहि असतो श्री अरविंद लहानपणीच विलायतला गेले म्हणून ते बंगाली विसरले इंग्रजी, फ्रेंच, लॅटिन, ग्रीक या भाषांमध्यें तें अत्यंत प्रवीण होते देशात परत आल्यावर त्यांना परत बंगाली शिकावे लागले ते गुजराथी, मराठी, तमिळ आणि संस्कृतहि शिकले संस्कृतचे त्यांनी पुष्कळ अध्ययन केले तरीहि त्यांनी वेद, उपनिषदें, योगसूत्रे यावर जें लिहिले आणि सावित्री नावाचे जें काव्य रचले, ते सर्व त्यांनी इंग्रजी भाषेंत केले. ही एक विशेष घटना आहे. पण सामान्यतः स्वभाषेंतच साहित्यिक रचना करतो. तरीपण तो आपल्या भोवतालच्या परिस्थितीच्या वर उठू शकतो हे त्याचे विशेष लक्षण आहे.

संस्कृत भाषेंत कवि शब्दाचा अर्थ क्रांतदर्शी असा आहे. म्हणजे ज्याला फार दूरचें दिसतें तो. रवींद्रनाथांनीं जें कांहीं लिहिलें तें सर्व बंगालच्या परिस्थितींतच लिहिलें. त्यांच्या साहित्याचा बंगालवर फार मोठा प्रभाव आहे. साहित्याचा आणि सृष्टीचा संपर्क फार घनिष्ट असतो. रवींद्रनाथांचा पूर्व बंगालच्या सृष्टीशीं आंतरिक संपर्क होता म्हणून त्यांच्या काव्यावर पूर्व बंगालचा हि प्रभाव आहे. तथापि रवींद्रनाथांचा Approach विश्वव्यापी होता. म्हणूनच त्यांचें साहित्य जगांतील सर्वांना प्रिय झालें. आज जितके लोक त्यांचें साहित्य वाचीत आहेत त्यापेक्षा भविष्यकाळीं अधिक लोक वाचतील आणि त्यापासून त्यांना आनंद व स्फूर्ति लाभेल. कारण त्यांचें साहित्य कालातीत आहे. कालानें मर्यादित केलेलें तें नाहीं. ज्याचें चित्त स्थान, काल असल्या बंधनांतून मुक्त असतें तोच साहित्यिक होऊं शकतो. ज्याचें मन स्थान आणि काल यांच्या सीमेंत बद्ध असतें तो फार तर आपल्या काळांत कांहीं थोडी प्रेरणा देऊं शकेल पण ती प्रेरणा टिकणारी नसते. साहित्यिकाचें मन स्थळ आणि काल यांच्या वर असलें पाहिजे याचा अर्थ असा नाहीं कीं, स्थळ आणि काल यांना तो मानीत नाहीं, किंवा त्यांसाठीं कांहीं करीत नाहीं. आपल्या स्थानाकडे आणि कालाकडे त्याची दृष्टि निश्चित असतेच परंतु त्याची अंतर्दृष्टि स्थलातीत आणि कालातीत असते. जे श्रेष्ठ साहित्यिक असतात त्यांना प्रत्येक मनुष्याचें अभ्यंतर दर्शन होऊं शकतें. आणि ते दुसऱ्याच्या चित्तविकारांचें मापनहि करूं शकतात. हें त्यांना कसें शक्य होतें? याचें कारण असें कीं त्यांच्या स्वतःच्या चित्तांत विकार असत नाहींत. ते स्वतः विकारवश असतील तर त्यांच्याकडून दुसऱ्याच्या विकारांचें मापन यथार्थ होणार नाहीं. ज्यांना दुसऱ्याच्या चित्तविकारांचें साक्षी व्हायचें असतें त्यांनीं प्रथम आपल्या सर्व विकारांतून मुक्त झालें पाहिजे. ते जर आपल्या स्वतःचेच राग गाऊं लागले तर त्यांना विश्वाचें दर्शन कसें होईल? आपण समुद्राच्या तीरावर उभे असलों किंवा नावेंतून जात असलों तर आपल्याला समुद्राचें दर्शन होईल. परंतु आपण स्वतः जर समुद्राच्या पाण्यांत गटांगळ्या खात असलों तर आपल्याला समुद्राचें कसें दर्शन होईल? आणि काव्यहि कसें स्फुरेल?

आपण समुद्रापासून पृथक् असतो म्हणून च समुद्राचे यथार्थ दर्शन करता येते. म्हणून साहित्यिकाजवळ अलिप्तता असली पाहिजे. पण तो जर केवळ अलिप्त असेल तर तो सन्यासी होईल, जीवनमुक्त होईल, परंतु साहित्यिक होऊ शकणार नाही. तो विकारमुक्त असेल तरी देखील साहित्यिक होऊ शकणार नाही. तो जर विकारमुक्त पण ससारविमुख असेल तरीहि तो साहित्यिक होऊ शकणार नाही. जो ससाराभिमुख आहे आणि वर अलिप्त आहे तो च साहित्यिक होऊ शक्तो तो ससाराभिमुख असेल पण अलिप्त नसेल तर तो ससारी जीव होईल, साहित्यिक होणार नाही. आणि अलिप्त असेल पण ससाराभिमुख असणार नाही तर तो मुक्त होऊ शकेल, परंतु साहित्यिक होणार नाही साहित्यिकाची भूमिका ही अशा तऱ्हेची आहे असे मी मानतो

ज्या भाषेत विश्वमानव प्रकट होईल तीच भाषा श्रेष्ठ

बगाली भाषा जगातील एक श्रेष्ठ भाषा आहे असे मी मानतो. कमीतकमी आठ कोटी लोकाची ती मातृभाषा आहे जगात अशा विशाल भाषाची सख्या फार मोठी नाही चीनी, जपानी, अरबी, जर्मन, फ्रेंच, रशियन, इग्रजी, हिन्दी, उर्दू अशा काही भाषा आहेत ज्या ५-७ कोटीपेक्षा अधिक लोक बोलतात. जगात ज्या १०-१२ मोठ्या भाषा आहेत त्यात बगाली भाषा आहे जगात सुमारे हजारापेक्षा अधिक भाषा आहेत. बायबलचा अनुवाद सुमारे १००० भाषात झालेला आहे. जी भाषा अनेक लोक बोलतात तीच भाषा उन्नत असते अशी गोष्ट नाही. तर ज्या भाषेत विश्वमानव प्रकट होतो ती भाषाच उन्नत होय. हा आविर्भाव बगाली भाषेला झालेला आहे म्हणूनच बगाली भाषेला जगातील श्रेष्ठ भाषेत स्थान मिळाले आहे. इग्रजी भाषेइतके साहित्य बगालीत नाही हे खरे असले तरी तसे हळू हळू होईल परतु मानवतेशी ज्याचा सबध आहे, असे साहित्य बगाली भाषेत आहे मानवतेवरूनच भाषेचा महिमा मोजला जातो.

कोणती भाषा अधिक लोक वाचतील व शिकतील असा मला प्रश्न विचारला जातो. त्याचे उत्तर मी देतो की 'जी भाषा विश्वशांति स्थापन करील

लढाया होओत, परंतु त्यातले साहित्यिक जेव्हा एकत्र जमतील तेव्हा त्याना आपण सगळे भाऊ आहोत असाच अनुभव येईल या भ्रातृत्वाची जबाबदारी सर्वांच्यापेक्षा साहित्यिकावर अधिक आहे, कारण आज अणु-शस्त्राच्या योगाने मनुष्याच्या हातात जी महाशक्ति आलेली आहे ती जर मनुष्य वापरील तर जगाचा नाश होईल, साहित्याचा नाश होईल, माणसाचाहि नाश होईल या विज्ञानशक्तीला कोण मार्ग दाखवील ? साहित्यिकच दाखवू शकेल म्हणून भविष्याकाळी साहित्यिकाचे महत्त्व पुष्कळ वाढणार आहे विज्ञानाची शक्ति तर मूढ आहे अग्नीने ज्याप्रमाणे स्वयपाक करता येतो त्याप्रमाणे आग लावून घरहि जाळता येते अग्नि ही मढ शक्ति आहे तुम्ही जशी चालवाल तशी ती चालेल विज्ञानशक्ति हि जशी चालवाल तशी चालेल याचा अर्थ असा की, जग जर वाचायचे असेल तर शातिशिवाय दुसरा कोणताहि मार्ग नाही ही शाति कोण आणू शकेल ? जे क्षुब्ध न होता चितन करीत असतात ते च दीपस्तभाप्रमाणे जगाला मार्ग दाखवू शकतील तुम्ही साहित्यिक जर क्षोभरहित होऊन चिंतन कराल तर हें सौभाग्य तुम्हालाच मिळणार आहे "

* * *

साहित्यिकाबरोबरच भाषण सपल्यावर बाबानी थोडा वेळ विश्राति घेतली स्थानिक लोकाच्या इच्छेवरून आजची सभा सायकाळी ५ वाजता झाली रगपूरला सभेसारखे मोठे मैदान असूनहि सभास्थान मुक्कामाच्या प्रागणातच करण्यात आले होते नुकताच पाऊस पडून गेला होता सभास्थान लहान आणि माणसाची गर्दी मोठी त्यामुळे गडबड फार झाली विनोबानी थोडक्यातच भाषण आटोपले ते म्हणाले—

माता-पिता, शिक्षक आणि साहित्यिक हेच हिंसेला विरोध करूं शकतील

गेले आठ दिवस आमची ही प्रेमयात्रा चालू आहे आजचा नववा दिवस आहे आता सात दिवस राहिले आहेत भारतात मी जें काम करीत होतो तेच काम जे काही दिवस मी येथे आहे तितके दिवस करीन तें काम म्हणजे सगळ्याची हृदयें जुळवावयाची प्रेमाचा विस्तार करावयाचा

भूदान हें त्याचे एक अत्यंत आवश्यक साधन आहे. जगात हल्लीं दोन मोठ्या समस्या आहेत. एक समस्या भुकेची आणि दुसरी समस्या अणुशस्त्रत्यागाची. एका बाजूला भूक छळत आहे अर्थात् देहामध्यें अशान्ति आहे आणि दुसऱ्या बाजूला विद्वेष आणि भय आहे म्हणजे चित्तात अशांति आहे. या दोन्ही अशांतीपासून आज पृथ्वीची मुक्तता करणे हेंच आज सर्वांत मोठें काम आहे. एका देशाला दुसऱ्या देशाविषयीं भय आणि संशय वाटत आहे. जगात आज अमेरिका आणि रशिया दोन मोठी राष्ट्रें आहेत. त्या दोघात भय आणि संशय सर्व देशांपेक्षा जास्त आहे, अगदीं पराकाष्ठेला पोहोंचले आहेत. त्या त्या देशातील वर्तमानपत्रें तेथील लोक वाचतात आणि त्यात जें काही लिहिलेलें असते तें सर्व सत्य आहे असें मानतात. त्यामुळें जगात परस्परामध्यें भय, विद्वेष संशय निर्माण करण्याचा वृत्तपत्रें हा एक फार मोठा कारखाना झाला आहे. सर्व ठिकाणी अशी हुकूमशाही आहे. सगळ्याची बुद्धि एका साच्यात घालायचा प्रयत्न केला जात आहे. वर्तमानपत्राच्या प्रचारामुळें एका देशातील मुले दुसऱ्या देशातील लोकांना राक्षस समजतात. ते विसरतात कीं दुसऱ्या देशातहि आमच्यासारखीच माणसें आहेत आणि त्यानांहि हृदय आहे. आमच्या देशातील माणसांच्या अंतःकरणात जसें प्रेम आणि करुणा आहे तशी त्यांच्यातहि आहे. हिंस्र श्वापदापासून बचावण्यासाठी माणूस बंदूक वापरतो परंतु माणसाला माणसाचे इतके भय वाटत की त्यानें त्यासाठी अणुशस्त्रें निर्माण केली आहेत. आता विचार करा आपण मानव इतके भयंकर प्राणी आहोत का कीं ज्यामुळें त्याच्यात हिंसा उद्वेग भय याचा प्रवाह चालावा? ह्या प्रवाहाचा प्रतिरोध कोण करू शकेल? घरातील आईबाप करू शकतील, विद्यालयातील शिक्षक करू शकतील आणि करू शकतील साहित्यिक. या तीन शक्तीच मनुष्याला वाचवतील. बाप मुलाला विचारतो तू वेळेवर शाळेंत जातोस ना? भीतीनें मुलगा खोटें बोलतो. कारण तो वेळेवर शाळेला गेलेला नसतो आणि आपण सत्य बोलला तर बाप आपल्याला मारणार असें त्याला वाटतें. याचा अर्थ असा कीं, बाप मुलाला नियमपालनाचे शिक्षण देतांना त्याबरोबरच भयाचेंहि शिक्षण देत असतो. मुलाला नियमानें चालण्याचें शिक्षण देण्यात त्याची निर्भयता मात्र नष्ट केली. एक पैसा मिळवला पण

एक रुपया गमावला ! मुलाला बापाकडून भीतीचे शिक्षण मिळाले. पुढें तो पोलीसाला भिऊं लागतो, सरकारी ऑफीसरला भिऊ लागतो. निर्भयतेशिवाय यथार्थ प्रेम होऊ शकत नाही म्हणून हे विश्वशांति स्थापन करण्याचे काम घरातून शाळेंतून सुरू झाले पाहिजे. मुलाला बुद्धीचे स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. माझें म्हणणे तुला पटले नाही तर मानू नकोस असेच नेहमी सांगितले पाहिजे. परंतु सर्व राष्ट्रांत याच्या अगदी विरुद्ध शिक्षण दिले जात आहे. आणि विद्यालयातून मुलांना एका साच्यात घालण्याचा प्रयत्न चालू आहे. बुद्धीचे स्वातंत्र्य कोणत्याहि देशात नाही. हे स्वातंत्र्य पुन्हा स्थापित करावयास हवे. त्यासाठी मुख्य गोष्ट म्हणजे प्रत्येक गावानें सर्व दिशेनें आपल्या पायावर उभें राहिले पाहिजे. जेंव्हा गावांत आत्मनिर्भरतेची शक्ति किंवा स्वावलंबनाची शक्ति येईल तेंव्हाच जगात सर्व देशांमध्यें परस्परांत प्रेम उत्पन्न होईल आणि मग ते एकमेकांना सहाय्य करतील. जगांत शांतिस्थापन करण्याचें काम मातापिता शिक्षक आणि साहित्यिक यांच्यावर अवलंबून आहे."

सभेनंतर पांचमिनिटें मौनप्रार्थना झाली.

दर्शनोत्सुक लोकांची गर्दी होतीच. मदीहूररहमानसाहेब बाबांना येऊन भेटले आणि त्यांनी १० विघे जमीनीचे दानपत्र लिहून बाबांच्या हाती दिले. एका गुजराथी मुस्लीम महिलेनें विनोबांबरोबर गुजराथींत भाषण केले. तिला बाबांचा आशीर्वाद म्हणून एक माळा पाहिजे होती. बाबांनी तिच्यावर हात ठेवून बाबा तिला म्हणाले 'ईश्वरावर श्रद्धा ठेवून प्रतिज्ञा कर कीं मी कधी असत्य बोलणार नाहीं.' त्याप्रमाणें ती बोलल्यावर बाबांनी तिच्या हातावर थाप मारून तिच्या गळ्यांत माळ घातली. बाई खूप होऊन गेली व विनोबांना नमस्कार करून तिनें निरोप घेतला.

रात्रीच्या प्रार्थनेला अद्याप थोडा अवकाश होता. बाबांच्या खोलींत गर्दी होती. प्रार्थनेपूर्वी कांही लोकांनी वाद्यांच्या साथीसह रवींद्रनाथांचे भजन म्हटले. श्री. जगदीशदासगुप्त या वृद्ध गृहस्थानें मीराबाईचें भजन गायिलें. त्या भक्तियुक्त सुरांच्या वातावरणानें खोली भरून गेली होती.

निर्भयता प्रेम हीच इस्लामी राष्ट्राची भूमिका : १० :

[दिवस दहावा, रंगपूर ते पगलापीर अंतर ७ मैल]

नित्याप्रमाणे साडेतीन वाजता पदयात्रा सुरू झाली. रंगपूर जिल्ह्याचे अधिकारी सोबत होते. त्यांनी वाटेत विनोबांना प्रणाम करून त्यांचा आशीर्वाद मागितला आणि ते गेले. जेलखाना या रस्त्यावरच होता. जेव्हा एक अधिकारी आपल्या मुलाला घेऊन बाबांच्या बरोबर बोलत बरीच वाट चालून गेला

पगलापीरला जाण्याच्या वाटेवरच कविराज यशोदाबाबूंच्या बरोबर बाबांची चर्चा झाली. त्यांनी विचारले–भारत सरकारने संततिनियमनाची योजना केली आहे, पाकिस्ताननेंहि तशीच केली आहे. परंतु अशा तऱ्हेची योजना न करता प्राचीन भारतीय ऋषींनी जी ब्रह्मचर्यादि चार आश्रमांची व्यवस्था केली होती तशी केली असती तर बरें झालें नसते का? त्यामुळें संतति नियमन झाले असते आणि देशांत चांगले पुरुष जन्माला आले असते

विनोबा—खचित बरे झाले असते. पुरुष ५० वर्षांचा झाला आणि स्त्री ४०-४५ वर्षांची झाली म्हणजे त्यांनी पतीपत्नीप्रमाणे राहू नये, भावाबहिणीप्रमाणे रहावें.

यशोदाबाबूंनी आणखी एक प्रश्न विचारला 'भारत आतां स्वतंत्र झाला रामाच्या सभेंत वसिष्ठासारखे ज्ञानी त्यांचे मंत्री होते. जनक राजाच्या सभेंत याज्ञवल्क्य ऋषि होते युधिष्ठिराच्या सभेंत वेदव्यास होते. विक्रमादित्याच्या सभेंत कालिदास वगैरे नवरत्नें होती विजापूरचे राजे हरिहर यांच्या सभेंत माधवाचार्य –पुढें जे विद्यास्वामी झाले ते– होते आता स्वतंत्र भारतात अशा प्रकारची पंडितसभा संघटित करून त्यांचा परामर्श घेऊन राज्य चालविण्याची योजना यायला असती तर बरें झाले नसतें का?

विनोबा—त्यावेळी राजे लोक राज्यशासन करीत. राज-भांडारांतून या पंडितांचा व मंत्रीमंडळाचा निर्वाह करण्यांत येई. आता

राजशासित देश नाही लोकशाहीचे युग चालले आहे पार्लमेंटच्या द्वारा देशाचे राज्य चालते म्हणून पूर्वीप्रमाण या पडितमडळीच्या द्वारे देशाचे राज्य चालणार नाही

प्रश्न—भारतात विश्वविद्यालयाच्या मार्फत वेद, उपनिषद, गीता, भागवत इत्यादि हिंदुशास्त्रग्रथ सक्तीने शिकविण्याची व्यवस्था करण्याबद्दल आपले काय मत आहे ?

विनोबा—काही काही विद्यालयात गीता शिकविली जाते उपनिषदेंहि शिकविली जातात परतु सक्तीने एखाद्या विशेष धर्माचे शास्त्र शिकविणे चागले नाही सर्व धर्मांचे शास्त्र शिकविण्याची व्यवस्था करणे योग्य होईल

* * *

सकाळी साडेसहावाजता पगलापीरच्या डाक बगल्यावर पोहोचला प्रवेशद्वारी शाळेच्या बॉय स्काऊटनी स्वागत केले डाकबगल्याजवळच्या मैदानात पुष्कळ लोक उभे होते विनोबाजी त्याना उद्देशून म्हणाले—

"या लहान ल्हान स्काऊट मुलानी–बालवीरानी स्वागत केले ते मला फार आवडले स्काऊटिंगमुळे मुलात एकता येते प्रेमाचा प्रकाश पडतो हा प्रेमप्रकाश गावोगाव सवत्र पसरला पाहिजे पाकिस्तानात आल्यापासून तुमचे प्रेम मिळाल्याने मला फार आनन्द झाला येथे येऊन तुमचे अन्नपाणी, फळे, भाजी मी खात आहे म्हणून मला वाटले मीहि परत तुमची काही सेवा केली पाहिज त्यासाठी मी गरीबासाठी भूमिदान मागत आहे ह गाव लहान आहे लहान गावात हृदय मोठे असत शहरात शिकलेले मोठे लोक राहतात परतु त्याच हृदय सकुचित असते मी येथे आल्यापासून रोज मला दान मिळत आहे प्रत्येक भूमिवताने कांही ना काही, थोडे तरी दान द्याव अशी माझी इच्छा आहे तुम्ही आमच्या साथ्याना घेऊन घरोघर जा आणि गावातील गरिबासाठी भूमिदान मागून आणा" यानतर 'आमच्या गावी कोणी भूमिहीन राहणार नाही, राहणार नाही' हा अर्थाच गाणं त्यानी मुलाकडून म्हणवून घेतले आनि म्हणाले "कमी असो जास्त असो कांहीं तरी दान मागून आणाव ह काम तुम्ही

करू शकला तर या तुमच्या गावाचा गौरव वाढेल आणि हें गाव सर्वांचें पुढारी होईल."

* * *

सकाळच्या भाषणानंतर बराच पाऊस पडला. आम्ही पोहोचल्यानंतर थोड्याच वेळांत S. D. O. साहेब तेथें येऊन पोहोचले. बरोबर त्यांनी आपल्या बारा-तेरा वर्षांच्या मुलास आणले होतें. हा लहानपणापासून कराचींतच होता म्हणून मातृभाषा बंगाली असली तरी त्याला बंगाली बोलावयास येत नव्हतें, उर्दूच बोलू शकत होता. S. D. O. साहेब म्हणाले साधू कोणाला म्हणतात असें हा मुलगा मला विचारीत होता. शक्य तितका त्याचा अर्थ मी समजून दिला आणि साधूच्या दर्शनासाठी मी त्याला घेऊन आलो. मुलाला त्यांनी विनोबांच्या जवळ बसविले.

* * *

सुमारे दहा वाजता बाबा गावात फिरावयास निघाले. त्या मुलाचा हात धरून ते बाहेर पडले. महादेवीताई आणि मी बरोबर होतो. गावात थोडेसे पुढें गेल्यावर बरेच लोक त्याच्या बरोबर चालू लागले. विनोबांनी त्याना विचारलें, कोणी मला आपल्या घरात घेऊन जाईल का? कोणी जमीन देईल का? एका पुढारलेल्या मुसलमान गृहस्थाच्या घरी त्याना नेण्यात आले. पण घराचा मालक सापडेना. थोडी चौकशी केल्यावर तो एकदाचा सापडला. बाबानी त्याला विचारले,'काही जमीन घाल की नाहीं?' गृहस्थ म्हणाला माझ्या जवळ जमीन फार नाही तेव्हा तुम्हाला कशी द्यायची ? महादेवीताई घरात शिरून बायकाच्या बरोबर बोलत फिरत होत्या. याप्रमाणे अर्धातास काही घरीं जाऊन बाबा परत फिरले आणि म्हणाले, 'या पगलपीर गांवात पूर्वी एखादा पागल असावा. आता मी दुसरा पागल आलो आहे. आपल्यासारखा आणखी कोणी पागल भेटतो का ते पाहत होतो. पण कोणी पागल भेटला नाहीं. सारेच बुद्धिमान् आहेत.'

रंगपूरच्या S. D. O. साहेबानीं या यात्रेंत एक 'ट्रॅन्झिस्टर' देण्याची व्यवस्था केली होती. सरकारी वायरलेस सेट ज्याच्या ताब्यात होता

यांच्याकडेच त्यांनी हे काम दिलें होतें. हे गृहस्थ रोज सकाळीं ट्रॅन्झिस्टर आणून देत व सध्याकाळीं परत नेत. ही जबाबदारी ते गृहस्थ अगदी निष्ठापूर्वक पार पाडीत असत. त्यामुळें बाबांना आणि इतर यात्रेकरूंना रोजच्या बातम्या ऐकण्याची चांगली सोय झाली

सध्याकाळी रंगपूरहून आमचे नवे साहित्यिक मित्र श्री. कयासुल हक श्री नेशव पटेल यांच्यासह कित्येक वर्तमानपत्रकर्ते, शिक्षण-तज्ञ, साहित्यिक आणि रंगपूर कॉलेजचे अध्यापक जनाब अबूहना महमद महसीद इत्यादि लोक तेथें आले आणि त्यांनी बाबांशी अनेक विषयांवर चर्चा केली. त्यांच्या पैकी अनेकांनी विनोबांची भाषणें ऐकली होती आणि प्रत्यक्ष बाबांना भेटण्याची त्यांची इच्छा होती म्हणून ते दहाबाराजण मिळून आले होते. सर्वजण तरुण होते. त्यांच्याशीं चर्चा झाली ती अशीः–

प्रश्नः—आपण येथल्या बेसिक डेमॉक्रसीची प्रशंसा केली आहे. तेव्हां तशी च भारतात चालू झाल्यास तुम्ही ती मान्य कराल का ?

उत्तरः—आपल्याला जशी वाटते तशी मीं प्रशंसा केलेली नाही. एक चांगला प्रारंभ आहे एवढेंच मी म्हटले होतें. युनियन कौन्सिलें जर प्रेम आणि करुणेच्या पायावर गावाची सुधारणा करण्याची कामें करतील तर यथार्थ डेमॉक्रसी निर्माण करण्यास सहाय्यक होतील. आपण पहातांच की देशावर संकट उपस्थित झालें की Democracy does not believe in itself डेमॉक्रसीचा स्वतःवर विश्वास असत नाही. याचें मुख्य कारण हें आहे की, देशाची शासनशक्ति म्हणजे सरकार, सैन्य-शक्तीवर अवलंबून असते. जोपर्यंत डेमॉक्रसी अहिंसेच्या पायावर उभारली जाणार नाही तोपर्यंत खरी डेमॉक्रसी येणार नाही. म्हणून मी जेव्हां बेसिक डेमॉक्रसी विषयी बोललो तेव्हां त्याचा अर्थ इतका च की कांहीं तालुक्या थरापर्यंत आता बरें काम होऊ शकेल एवढें च.

प्रश्नः—बेसिक डेमॉक्रसी मनुष्याला यथार्थ स्वतंत्रता देऊ शकेल काय ?

उत्तरः—जोपर्यंत बेसिक डेमॉक्रसी हिंसेवर अवलंबून राहील तोपर्यंत मुक्ति म्हणजे emancipation होणार नाहीं. हल्लीं जगाची

परिस्थिति मोठी विचित्र आहे जगातील मोठमोठ्या राष्ट्राच्या नेत्यांचा आता हिंसेवरचा विश्वास नाहीसा झाला आहे परंतु अहिंसेवर मात्र त्याचा विश्वास अद्याप बसलेला नाही त्याची मानसिक स्थिति अशा मधल्या अवस्थेत आहे अशा वेळी मला साहित्यिक हेच एक आशास्थान वाटतात शिक्षणामध्ये जी समाजपरिवर्तनाची शक्ति अतर्भूत आहे त्यावर तुम्हा अध्यापकाचा हि आजकाल विश्वास नाही

प्रश्न —कम्युनिस्टाचा असा दावा आहे की, त्यांच्या मार्गानें च विश्वशांतीची स्थापना होईल याविषयी तुमचे काय मत आहे ?

उत्तर —कम्युनिझम्‌ची मुख्य शक्ति करुणा आहे जरी कम्युनिझम्‌ हिंसेचा उपयोग करतो तरी हि तो दु खिताचे दु ख निवारण करण्याचा प्रयत्न करतो ही दु ख निवारण्याची तीव्र भावना आपल्यामध्यें हि पाहिजे, आणि क्रांति आणि अहिंसा याचा समन्वय करणे हे आपले ध्येय असले पाहिजे साधारणत असे दिसून येते की, ज्याचा अहिंसेवर विश्वास असतो ते लोक Status Quo वाले असतात म्हणजे समाज-व्यवस्था आहे तशीच असावी असे मानणारे असतात आणि ज्याना क्रांति पाहिजे असते ते हिंसावादी असतात Marxian dialectic च्या भाषेत बोलायचे झाले तर Non Violence Status Quo म्हणजे Thesis, Violence & revolution म्हणजे Anti-thesis आणि Non Violence & revolution म्हणजे Synthesis होय

प्रश्न —ही अहिंसक क्रांति घडवून आणायची असल तर काय केले पाहिजे हें थोडें विशद करून सागा

उत्तर.—त्याकरता प्रथम Decentralisation of Power म्हणजे सत्तेचे विकेंद्रीकरण केले पाहिजे सगळ्यात जास्त सत्ता अगदी खालच्या थरात असली पाहिजे. वरच्या थरांत त्यापक्षा कमी सत्ता आणि सर्वांत वरच्या थरात केवळ Moral Power म्हणजे नैतिक शक्ति असली पाहिजे.

दुसरी गोष्ट, सहयोगी समाजाची म्हणजे Co operative Society ची संघटना स्थापना केली पाहिजे

तिसरी गोष्ट, प्रत्येक व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करण्याला पूर्ण संधि असली पाहिजे.

चौथी गोष्ट, समाजकल्याणासाठी समर्पण-वृद्धि असली पाहिजे.

पाचवी गोष्ट, शिक्षणक्षेत्रात ज्ञान आणि कर्म यांचा समन्वय असला पाहिजे.

हल्ली जे लोक काम करतात त्यांना ज्ञान असत नाही आणि ज्यांना ज्ञान असतें ते लोक काम करीत नाहीत. अशा प्रकारे श्रमजीवी आणि बुद्धिजीवी असे दोन भाग समाजात पडले आहेत. माझें "सर्वोदय-विचार आणि स्वराज्यशास्त्र" या नावाचें एक पुस्तक आहे त्यात या विषयाची चर्चा केलेली आहे अहिंसक समाज-रचनेचा पाया ग्रामदान असेल अर्थात् सगळ्या गावाचें एक कुटुंब होईल. भूदान हें त्यासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याचें काम करीत आहे

अखेरीस विनोबा म्हणाले जगात सत्त्व, रज आणि तम या तीन शक्ति आहेत यापैकी एखादी निरुपयोगी आहे असे मी मानीत नाही रज आणि तम या गुणांवर सत्त्वगुणाचा कंट्रोल असला पाहिजे. म्हणजे सत्त्वगुणाच्या निर्देशाप्रमाणे ते गुण चालले पाहिजेत या तीनी गुणांची गरज आहे तमोगुण नसेल तर रात्री झोप येणार नाही, रजोगुण नसेल तर दिवसा हातून कर्म होणार नाही, आणि सत्त्वगुण नसेल तर बुद्धि राहणार नाही. सत्त्वगुण हें आगगाडीच्या रुळाप्रमाणे आहेत, रजोगुण हें इंजिन आहे आणि तमोगुण हें गाडीचे डबे आहेत.

लोक मला विचारतात तुमच्या आदर्श समाजरचनेंत तुम्ही रज आणि तम यांना दूरच राखू इच्छिता काय? मी त्यांना सांगतो या गुणांना सत्व गुणाच्या आधीन म्हणजे कंट्रोलमध्यें मी ठेवू इच्छितो. कारण रज आणि तम यांना बुद्धि असत नाहीं. हल्लीच्या यांत्रो दुनिया ज्या भयानक परिस्थितीत सापडली आहे त्यावरून मला वाटतें कीं, दिवा विझण्यापूर्वी जसा तो मोठा होतो तशी आताची अवस्था आहे.

* * *

सध्याकाळची प्रार्थना-सभा फार मोठी होती. बरोबर पावणेपाच वाजता सभेला सुरुवात झाली विनोबांनी सांगितलें–

भयाचें कारण देहबुद्धि

"आज आमच्या यात्रेचा दहावा दिवस. आपणा सर्वांच्या दर्शनामुळें आणि तुमचा उत्साह आणि प्रेम पाहून मला फार आनंद होत आहे आणि त्यामुळें मी अगदीं पहिल्या दिवसापासून गरीबासाठीं भूमिदान मागू लागलो आहे आणि मला तें मिळाले हि आहे. लोकाना प्रेमानें समजावून दिलें म्हणजे त्याना नीट समजतें. काल आमचा मुक्काम मोठया शहरात होता त्या ठिकाणीं एक भाई मला येऊन म्हणाले, आम्ही निर्भय व्हावें असा आम्हाला आशीर्वाद द्या त्याचें म्हणणें मला फार आवडलें. निर्भयता हा एक महान् गुण आहे. तो कसा मिळवावयाचा ? जे लोक देहाच्या आधारावर च राहतात, हा देह म्हणजे च केवळ आपण असें समजतात, ते कधीं हि निर्भय होऊ शकणार नाहीत परंतु हा देह म्हणजे मी नव्हे. मी आत्मा आहें सर्व देहामध्यें मी च राहतो. असें जेव्हा त्याना वाटू लागेल, तेव्हाच ते निर्भय होतील अशा व्यक्तींना कोणापासून कोठें हि भय असत नाही. त्याच्यापासून हि कोणाला भय वाटत नाही स्वतंत्र माणसाचें लक्षणच असें असतें की, तो कोणाच्या अधीन असत नाही, किंवा दुसऱ्या कोणाला आपल्या अधीन राखीत नाही साधारणत लोकाना असें वाटतें कीं जो कोणाला भीत नाहीं तो च निर्भय आणि जो कोणाची गुलामगिरी पत्करीत नाहीं तो स्वतंत्र परंतु माझें म्हणणें असें आहे की, हे गुण तर हवेत च, पण ो दुसऱ्याना भय दाखवतो तो निर्भय नव्हे आणि जो दुसऱ्याला स्वाधीन राखतो तो स्वतंत्र नव्हे

मांजर उंदराला पाहून भीत नाही परंतु कुत्र्याला पाहिल्यावर तेच मांजर भयानें पळून जातें. तेव्हा आता या मांजराला निर्भय म्हणायचें की भित्रें म्हणायचें ? कुत्रे, हरिण वगैरे सर्व प्राण्याना वाघाचें भय वाटतें म्हणून वाघाला सर्वजण वीर, पराक्रमी म्हणतात पण त्याला बंदूकीचें भय वाटतें. कुत्र्याच्या पुढें वाघ वीर असतो याचें कारण आपली नखें, दात आणि पायाची शक्ति हीं कुत्र्यापेक्षा जास्त आहेत हें त्याला माहीत असतें. पण तो च वाघ मनुष्याची बंदूक पहिल्यावर पळून जातो. म्हणून वाघाला हि भित्राच म्हटलें पाहिजे. तो जेव्हा साहस दाखवून आक्रमण

करतो तेव्हा आपल्या देहशक्तीचा हिशोब करून च आक्रमण करतो आणि त्याला जेव्हा देहानें अधिक बलवान् प्राणी भेटतो तेव्हा तो पळून जातो, तेव्हा हि देहशक्तीचा हिशोब करून च पळून जातो. गेल्या जागतिक युद्धात जर्मन लोकानी जेव्हा बेल्जमसारख्या लहान लहान देशावर आक्रमण करून ते जिंकले तेव्हा जर्मन लोक म्हणजे खूप पराक्रमी, साहसी असें म्हटले गेले. परतु जेव्हा अमेरिका युद्धात पडली तेव्हा जर्मनीनें आपला पराभव मान्य केला. हे जे युद्धात जय आणि पराजय होतात ते केवळ देह-शक्तीच्या हिशोबानें च होतात त्यामुळें तिथें वीरत्वाचा किंवा साहसाचा प्रश्न नाही. परतु एखादा लहान मुलगा हि जेव्हा आत्म-शक्तीनें अधिक प्रबळ शक्तीला तोंड देतो तेव्हा त्या कृतीला निर्भय म्हणता येईल. आपण केवळ एका च शरीरात बाधलेलो नसून सगळ्या देहात आपण आहोत, हें जेव्हा आपल्या नीट लक्षात येईल, अशी बुद्धि जेव्हा आपणाला होईल त्यावेळी आपल्यात खरी निर्भयता आणि खरे प्रेम येईल जेव्हा हृदयात प्रेमज्योतीचा प्रकाश पडेल तेव्हा जगातील सर्व लोक च आपण आहोत, कोणी आपला शत्रू नाही सर्व मित्र च आहेत असे आपल्याला वाटू लागेल

ईस्लामी राष्ट्रांनीं भूदानाचे कार्य हातीं घेतलें च पाहिजे

आज काही लोकानी प्रश्न विचारला आहे की, 'भूदान हा पूर्ण प्रोग्राम आहे की एक साधनमार्ग आहे?' मी त्याना उत्तर दिलें, जगामध्यें प्रेमाचा विस्तार करणं हा माझा मुख्य उद्देश आहे. सगळ्या देशातील सगळे लोक भाऊ भाऊ आहेत, त्याच्यामध्यें कसले हि वेगळेपण किंवा भेद नाही. प्रत्येक गाव म्हणजे एक कुटुंब ही च योजना भूदानात आहे गावात जे गरीब, भूमिहीन आहेत त्याना जमीन देऊन त्याचे दारिद्र्य दूर केले पाहिजे. कोणी विचारतील की केवळ भूमिदानानें दारीद्र्य नाहींसें होईल काय? त्याला उत्तर असें की या भूदानाशिवाय आणखी हि काही गोष्टीची आवश्यकता आहे परतु दुसऱ्या सर्व गोष्टी असून भूदान मात्र नसेल तर गावाचे दारिद्र्य दूर होणार नाही. गावामध्यें एक-कुटुंबभावना आणि प्रेम-संपर्क वाढणार नाही. हा कार्यक्रम पाकिस्तान आग्रहपूर्वक स्वीकारील असा मला विश्वास वाटतो, कारण इस्लाम म्हणजे

च मुळी शांति शांतीची कामना करून च मुसलमान लोक एकमेकांना अभिवादन करीत असतात 'धर्माच्या विषयात केव्हा हि जबरदस्ती चालणार नाही,' असं इस्लामचे एक वचन आहे सगळ्यांशी प्रेमाचा व्यवहार करणे, नम्रतापूर्वक, प्रेमपूर्वक, आपला विचार समजावून देणे आणि दुसऱ्याचा विचार समजून घेणे, याचे च नाव तर इस्लाम ! या ठिकाणी ईस्लामच्या नावानें एक राष्ट्र स्थापित झाले आहे तेव्हां या ठिकाणी राष्ट्रध्येय म्हणून भूदानाचे काम मान्य केलें पाहिजे

आपण केवळ स्वतःची चिंता न करता समाजाची चिंता केली, त्याची सेवा केली तर समाज हि आमची आणि आमच्या मुलांची काळजी घेईल गावच्या सर्व मुलामुलीची जबाबदारी गाव घेईल, त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था करील गावचे लोक जर एकपरिवार होतील तर सर्वांची च उन्नति होईल अशा प्रकारे जी समाजरचना होईल त्यालाच 'सर्वोदय-समाज' म्हणतात भूदान हा त्याचा केवळ प्रारंभ आहे सगळ्यांचा जय हाच भूदानाचा उद्देश आहे साधारणत एकाचा जय झाला म्हणजे दुसऱ्याचा पराजय होतो एकाच्या पराजयानें दुसऱ्याचा जय होतो अशा स्थितीत खरोखर पाहिले असता जय कोणाचा च होत नाही जेव्हां उभयपक्षीं जय होतो तेव्हां च तो खरा विजय सगळ्यांची उन्नति होईल तेव्हां च ती उन्नति. म्हणून मी 'जयजगत्' असे म्हणतो. एका बाजूला जयजगत् आणि दुसऱ्या बाजूला ग्रामदान–ग्रामपरिवार

*　　　　*　　　　*

मौनप्रार्थनेनंतर आजच्या दानाची घोषणा करण्यात आली. आज ह्या लहान गावात पाच भूदानें मिळालीं एक तरुण वेगवेगळ्या ठिकाणाहून फोटो घेत होता तो आपला परिचय करून देत म्हणाला, "मी सिनेमांत काम करतो स्वत फिल्मप्रॉड्यूसर हि आहे. विनोबांना भेटण्यासाठी ढाक्याहून आलों आहे. मी त्याना भेटू इच्छितो"–मी त्याला विनोबाजींजवळ घेऊन गेलो आणि म्हणालो आपल्याला वकील शिक्षक, विद्यार्थी, मजूर, शेतकरी असे नाना प्रकारचे लोक भेटतात, पण आज नव्या धंद्यातला एक माणूस—फिल्मप्रॉड्यूसर आपल्याला भेटावयास

आला आहे विनोबांनी त्याचा हात धरून प्रेमपूर्वक त्याला जवळ बसवून घेतले. तेव्हा तो तरुण इग्रजीत म्हणाला– डाक्क्यातील वर्तमानपत्रांत तुमच्या पदयात्रेचे वृत्त ऐकून आपल्याला भेटण्याची इच्छा झाली. मी दिनाजपूर जिल्ह्यातला राहणारा आहे. आपली यात्रा दिनाजपूर जिल्ह्यातून जाणार आहे. तेव्हा या यात्रेबद्दल श्रद्धा वाटून आणि या पदयात्रेची स्मृति म्हणून मी तीन एकर जमीन भूदानात देऊ इच्छितो.

बाबा खूप झाले आणि त्यांनी त्या तरुणाला प्रेमपूर्वक निरोप दिला. त्यानें दानपत्र लिहून दिले आणि काही फोटो काढून तो निघून गेला.

कोणाच्या हृदयात केव्हा प्रकाश पडेल ते सांगता येत नाही. या तरुणाच्या दानापेक्षा त्याच्या सद्भावनेचे अधिक मूल्य आहे. जगांत सद्भावनेची च उणीव आहे

[दिवस अकरावा, १६ सप्टेंबर, पगलापीर ते तारागंज अंतर ९ मैल]

नित्याप्रमाणे पहाटे तीन वाजता यात्रा सुरू झाली. आज यमुनेश्वरी नावाची नदी नावेतून पार करावयाची होती. नदीच्या दोन्ही तीरावरील उत्तम पक्क्या सडका जोडणारा नदीवरचा पक्का पूल हि बांधून तयार झाला होता, परंतु अजून तो रहदारीसाठी खुला नव्हता. त्याचा उद्घाटन-समारंभ व्हायचा होता. आज तो पूल विनोबाजी व पदयात्रींना जाण्यासाठी तात्पुरता खुला केला होता. सर्वांनी त्यावरून नदी पार केली.

वाटेत ब्राह्मणवाडीच्या एका गृहस्थानें मांसाहार केल्यास ब्रह्मचर्य-पालन करणें शक्य होईल का? असा विनोबांना प्रश्न केला. बाबा म्हणाले—

"आहाराच्या काहीं श्रेणी आहेत. कंदमूलफळांचा आहार च सर्वोत्तम आहार आहे. त्याला शिजविण्याची जरूरी नसते. दुसरी श्रेणी म्हणजे तांदूळ डाळ, गहू इ० धान्यें व भाज्या. हे शिजवून खाण्यात येणारें निरामिष अन्न. तीसरी श्रेणी म्हणजे धान्य भाज्या दूध आणि दुधाचे पदार्थ. दूध तिसऱ्या श्रेणीत घालण्याचें कारण ते प्राणिजन्य आहे. तरी त्याला निरामिष म्हणता येईल. चौथी श्रेणी म्हणजे मासे, मांस, धान्य भाज्या वगैरे. अर्थात् साधारणतः याला मांसाहार म्हणतात.

खाण्याच्या पदार्थांच्या या चार श्रेणी, त्यांच्या श्रेष्ठत्वाचा विचार करून च ठरविल्या आहेत. मनुष्याचे स्वास्थ्य आणि ब्रह्मचर्यपालन यासाठीं कमीजास्त प्रमाणात कोणता आहार सहाय्यक होईल ही गोष्ट ब्रह्मचर्य-पालन करणाराच्या मानसिक अवस्थेवर अवलंबून आहे. मनाच्या अवस्थेचा विचार करून, कोणता आहार कितपत सहाय्यक आहे याचा विचार करून, तें ठरविलें पाहिजे. आहारात जर आसक्ति म्हणजे विशिष्ट वस्तूची आवड किंवा पाशोल पद असेल तर सामिष किंवा निरामिष कोणताहि आहार

ब्रह्मचर्याला सहाय्यक होणार नाही आहारात निर्लिप्तता, अस्वाद असेल तर ब्रह्मचर्य पालन करण्यात आहार ही वस्तू सहाय्यक होईल"

मार्गांत एक भजनीमडळ यात्रेत येऊन मिळाले लहानलहान मुलाना भगवी वस्त्रें घालून आणि कपाळावर चदनाचा टिळक करून त्याना बाल सन्याशाच्या रूपात सजविले होते ती मुले टाळचा वाजवीत नाचत नाचत हरिनामाचा घोष करीत होती बाबाच्या पुढें येऊन त्यानी बाबाची आरती केली गळयात हार घातला आणि प्रणाम करून भजन करीत ती मुले मागून चालू लागली थोडें पुढें गेल्यावर आणखी एक भजनीमडळ यात्रेला येऊन मिळाले सुमारे सहाच्या सुमारास बाबा थाबले आणि भजनी मडळीकडे तोड करून उभे राहिले मुले टाळचा वाजवीत, नाचत 'रामकृष्णहरि' असे भजन करीत होती बाबा हि टाळचा वाजवीत त्याच्या भजनात सामील झाले त्यावेळी त्याच्या डोळचातून भक्ति-प्रेमाने अश्रू वाहू लागले होते थोडचा वेळानें मुलाना त्यानी शात व्हावयास सांगितले आणि म्हणाले, तुमच्या भजनानें मला फार आनन्द झाला आहे

आज वाटेंत मार्गेपुढें मिळून हजार दीड हजार लोक चालले होते. यापूर्वी एवढी मोठी गर्दी यात्रेबरोबर कधी झाली नव्हती सुमारे साडे-सात वाजता मुक्कामाच्या जागी पोहोचला शाळेच्या मैदानात जमलेल्याना उद्देशून बाबा म्हणाले--

सेवाकर्मांत प्रेमाचा प्रकाश

"आपल्याला पाहून मला फार आनन्द झाला गेले दहा दिवस तुमच्या-मध्यें उत्साह आणि प्रेम दिसत आहे परतु हा उत्साह आणि हें प्रेम कांही कामाला लागले पाहिजे प्रेम आणि उत्साह जेव्हां कर्माच्या द्वारां प्रकट होतो तेव्हां च ते खर प्रेम आणि खरा उत्साह ठरतो वाफ हवेत उडून गेली तर ती कांहीं कामाला येत नाही परतु ती च वाफ बॉयलरमध्यें धरून एकत्र साठविली म्हणजे गाडी चालविण्याइतकी तिच्यात प्रबल शक्ति उत्पन्न होते त्याप्रमाणे च तुमच्या प्रेमाचा आवेग मला सेवाकर्मांत पाहण्याची इच्छा आहे गांवामध्यें जे भूमिहीन आणि गरीब लोक आहेत त्यांना जमीन दिली, त्यांचे दुःख दूर केलें तर परस्परांत प्रेमाचा सबध

जडेल, क्रमाक्रमानें सर्व गावाचें एक कुटुंब बनेल, गावात शक्ति उत्पन्न होईल, आनंद वाढेल.

तुमच्या जवळ जमीन थोडी असेल तर थोडी द्या. उरलेल्या जमीनीत पुरेसें खत घालाल आणि भरपूर परिश्रम कराल तर पूर्वीइतकें च पीक येईल. युनियन कौन्सिलच्या सभासदांनी आणि अध्यक्षांनी हें काम हातीं घेतलें तर फार चांगलें होणार आहे. जे लोक जमीन दानांत देतील त्यांचें खरोखर कांही च नुकसान होणार नाही. ते व घेणारे सुखी होतील आणि जे जमीन देण्याचा प्रचार करतील ते पण सुखी होतील. याप्रमाणें सुखाचा एक परिवार निर्माण होईल."

* * *

तारागंज येथें ज्यांनी विनोबाजींच्या आणि पदयात्री लोकांच्या व्यवस्थेची जबाबदारी घेतली होती त्याचा उल्लेख करणें जरूर आहे. विनोबाजींच्या पदयात्रेचा कार्यक्रम आणि मुक्कामाची जागा ठरविण्यासाठीं दोघा सरकारी अधिकाऱ्यांबरोबर प्रथम जेव्हां मी इथें आलो तेव्हां जीप-मधून उतरतां च या गृहस्थाची भेट झाली. त्यांचें नांव जनाब अमीनुद्दीन सरकार. गांवच्या अनेक उन्नतीच्या कामांत त्यांचा संबंध आहे. प्राथमिक शाळा त्यांच्या च देखरेखीखालीं चालत होती. त्यांना विनोबांच्या पद-यात्रेची हकीकत सांगितली आणि येथें मुक्कामाचें ठिकाण ठरवावयाचें आहे असें मी म्हणालो. माझें म्हणणें ऐकून लगेच ते म्हणाले, 'विनोबांविषयी मी पूर्वी च ऐकलें आहे त्यांचीं पुस्तकें हि मी पाहिलीं आहेत. गरीबांसाठीं ते जमीन मागत आहेत एक महान् पुरुष आमच्या गांवीं येत आहे हें आमचें महद्भाग्य आहे. तेव्हां विनोबाजींची आणि पदयात्री दलाची राहण्याची आणि खाण्यापिण्याची व्यवस्था मी च पाहतो' शेजारीं २-३ हिंदु गृहस्थहि होते. त्यांच्याकडे बोट करून म्हणाले, 'हे माझे सोबती आहेत. माझ्याबरोबर च काम करतात. यांच्या मदतीनें मी सर्व व्यवस्था करू शकेन.' अगदीं खेड्यांतील गोठेगांवांत एका मुसलमान गृहस्थाला विनोबांची माहिती पूर्वीपासून च असावी आणि आम्ही कांहीं बोलण्यापूर्वी च त्यांनीं स्वतः होऊन आपखुषीनें सर्व जबाबदारी उचलावी या घटनेनें मी प्रभावित झालो. बाबांना त्यांची माहिती सांगून त्यांचा परिचय करून दिला.

सध्याकाळी चार वाजता प्रार्थनासभा झाली. सकाळी पाऊस पडल्यामुळें लोक इकडेति डे उभे होते स्वयसेवक आणि पोलीसलोकानी लोकाना थोडें दूर च अडवून धरले होते त्या सर्वांना जवळ येण्यास सागितले सर्वजण एकदम पुढें येऊ लागल्याने बरीच गडबड झाली. पोलीस आणि स्वयसेवकाना बसावयास सागून विनोबा स्वत. च जनतेला सभेसाठी सुव्यवस्थित बसविण्याच्या उद्योगाला लागले. सभेला सुमारे दहा हजार लोक उपस्थित असावेत लोक शात झाल्यानतर भाषणाला सुरुवात झाली

दडशक्ति, अहिंसा आणि स्वयशासन

"आता पहा तुम्ही कसे शातपण बसला आहात याप्रमाणे च जर सर्व क्षेत्रात दडशक्ति निरपेक्ष स्वयशासित होऊ शकाल तर किती चागले होईल ? खरी शाति अहिंसेच्या द्वारा च प्रस्थापित होऊ शकेल दडशक्ती-च्या द्वारा होणारी शाति खरी शाति नव्हे समाज जेव्हा स्वत च नियम आणि नीति–पालन करणार नाही तेव्हां दडशक्तीची जरूरी पडेल.

तुम्हाला प्लासीच्या लढाईची गोष्ट माहीत आहे ? त्या लढाईत इग्रजांनी बगाल प्रदेशावर जय मिळविला आम्ही त्या लढाईंत हरलो कारण क्लाईव्हच्या सैन्यात शिस्त होती आणि आमचे सैन्य सख्येनें पुष्कळ असलें तरी शिस्तीचा अभाव होता म्हणून आमचा युद्धात पराभव झाला नेपोलियननें एकामागून एक देश जिंकले आणि शेवटी इग्रजांकडून वाटर्लू येथें त्याचा पराभव झाला. आणि शेवटी त्याला सेंट हेलेना बेटांत बदिवासात टाकण्यात आले तेथे ठिकाणी त्याला विचारण्यात आले 'तुमचा लढाईत कोठें हि पराभव झाला नाही पण वाटर्लूच्या लढाईत तुमचा का पराभव झाला ? त्याने उत्तर दिले 'माझ्या मदतीला मार्शल जे आपले सैन्य घेऊन येत होता, त्याला तेथें पोहोचावयास सात मिनिटें वेळ लागला म्हणून आमचा पराभव झाला ' यावरून शिस्तीची आणि वेळेची किमत किती आहे त पहा"

एवढें प्रास्ताविक झाल्यानतर विनोबानी भाषणास सुरवात केली. प्रथम 'मनपानेहा'या गुरावर पाठ करून विनोबा म्हणाले—'तुम्ही मराठी

गांत बसल्याने मला फार आनंद वाटत आहे. तुम्ही जर समाजात अशी च स्वयंशासनाची नीति ग्रहण कराल तर पोलीसाची गरज उरणार नाही. तेव्हा प्रेमाची सत्ता चालेल. ज्याठिकाणी जितकी पोलीसाची आणि सैन्याची सत्ता अधिक तेथें समाजाची सत्ता तेवढी कमी. ज्याठिकाणी पोलीसापेक्षा शिक्षकांना प्राधान्य जास्त, त्याठिकाणीं खरी स्वाधीनता असते हें लक्षात घेतले पाहिजे

भूमिदान ही च चोराला शिक्षा

एखादा, घरात दारिद्र्य असल्याने चोरी करतो. त्याला पोलीस धरून नेतो, कोर्टापुढें हजर करतो. न्यायाधीश त्याला तीन वर्षांची शिक्षा करतो. अशाने चोरी करणे कमी होईल का? थोडा विचार कराल तर तुमच्या लक्षात येईल कीं अखेर ती शिक्षा होते कोणाला? तो माणूस आपल्या कुटुंबाचा एकमात्र पोशिंदा असतो मुलाबाळांना खाऊ घालण्यासाठीं तो चोरी करतो. जेलमध्यें त्याला तीन वेळेला खायला मिळते. चार तास विश्रांति मिळते. दर पधरा दिवसांनी त्याचे वजन घेतले जाते. वजन कमी झाले तर मेडिकल 'डायेट' दिलें जातें. आजारी पडला तर दवाखान्याची व्यवस्था असते. अशा रीती तरी व्यवस्था असतात. पण इकडे त्याच्या बायकामुलांची काय दुर्गति होते तें पहा. कांही प्राप्ति नसल्यामुळें त्यांना उपाशी किंवा अर्धपोटी रहावें लागते. पुढें मुलें हि लहान-सहान चोऱ्या करू लागतात. तुम्ही सांगा त्या चोराला जो शिक्षा झाली ती शिक्षा वास्तविक झाली कोणाला? मी जर न्यायाधीश असतो आणि कायदे करण्याची जबाबदारी माझ्यावर असती तर त्या चोराला तीन वर्षे सक्त मजुरी देण्याऐवजीं तीन एकर जमीन देण्याची शिक्षा दिली असती. त्याला तीन एकर जमीन देण्याबद्दल हुकूम दिला असता. त्या जमिनीत त्याने राबून आपल्या मुलाबाळांचे भरणपोषण करावे अशी ताकीद दिली असती. लोक हंसतील. या पागल बाबाची गोष्ट कोण ऐकेल असे म्हणतील. पण मी सांगू इच्छितो कीं पोलिस लोक समाजाला बांधू शकणार नाहीत. शिक्षक, साहित्यिक आणि समाजसेवक च त्याला बांधू शकतील. जेव्हां त्यांचा प्रभाव पडेल तेव्हां स्वयंशासन चालेल. अर्थात् दंडाऐवजी प्रेमाची

सत्ता चालेल. असें झाले म्हणजे गावाचे एक कुटुंब बनेल आणि पृथ्वीवर प्रभूचे राज्य स्थापन होईल.

पाकिस्तान सरकारने प्रेमपूर्वक अनुग्रह करून मला या देशात येण्याची परवानगी दिली आहे. कारण त्याना माहीत आहे की हा माणूस आग लावणारा नाही, आग विझविणारा आहे. लोकाचीं हृदयें जोडणे, प्रेमानें युक्त करणे हें च माझें काम आहे. देशामध्यें अशाति नसावी, शाति स्थापन करावी हे च माझें काम आहे, दुसरे काम नाही. परतु जोपर्यंत गावात भुकेले लोक असतील तोपर्यंत शाति आणि स्वयशासन स्थापित होणार नाही. भूदानाच्या द्वारा जेव्हा सगळ्याची हृदयें जोडली जातील, गावाचा एक परिवार होईल, तेव्हा च त्याला गाव म्हणता येईल आणि देशाची उन्नति होईल. तेव्हा विज्ञानशक्ति कामाला लागेल आणि उत्पन्न हि वाढेल. माझा भूदानाबद्दल विशेष आग्रह आहे असें नाही भूदान सोडून दुसऱ्या कोणत्या हि मार्गानें गावामध्यें प्रीति आणि शाति स्थापन करता येईल तर तो मार्ग त्यानें जरूर अनुसरावा "

या नतर पाच मिनिटें मौन प्रार्थना झाली मौन प्रार्थनेनतर हि लोकाचे येणे चालू च होते सभेच्या शेवटी तीन दानें मिळाल्याची घोषणा करण्यात आली.

भक्तांचें काम ईश्वरी इच्छेनें होईल :१२:

[दिवस, बारावा १६ सप्टेंबर, तारागंज ते सय्यदपूर अंतर आठ मैल.]

हल्ली रोज च पहाटें ३॥ वाजता यात्रा सुरु होते. त्यामुळें ऊन प्रखर होण्यापूर्वी च सकाळच्या थंड वेळेंत पुढच्या मुक्कामाच्या ठिकाणीं पोहोचतों. आजच्या मुक्कामाचे गाव सय्यदपूर. हें पूर्व पाकचें व्यापारी केंद्र व रेल्वेचें मोठें स्टेशन आहे. लोकसंख्या सुमारें ६०-६२ हजार आहे. मोठें शहर म्हणजे सारेंच मोठें. तशी व्यवस्था हि मोठ्या प्रमाणात होती. S.D.O. साहेब जातीनें सर्व व्यवस्थेकडे लक्ष देत होते. स्थानिक लोकांनीं यात्री लोकांच्या जेवणाखाणाची व्यवस्था पत्करली होती. बाहेरून येणाऱ्या लोकांसाठी एकाद्या यात्रेच्या ठिकाणी बांधतात तशीं हॉटेलें बांधली होती. डाकबंगल्यासमोर च सभेच्या जागी पऱ्याचा मांडव घातला होता. परंतु तो उन्हामुळें तापला असल्यामुळें सभेसाठीं त्याचा उपयोग होऊं शकला नाहीं.

सकाळीं दहा वाजता स्थानिक हिंदु-मुसलमान पुढारी विनोबांना भेटायला आले. नाना विषयावर चर्चा झाली. बहुतेक सर्वांना हिंदी-उर्दू चांगलें समजत असल्यानें बोलणीं हिन्दी-उर्दूंत च झालीं.

एकानें विचारलें आपण सर्व धर्मशास्त्राचें अध्ययन केलें आहे. तेव्हा कोणता धर्म सगळ्यात चांगला हें आपण सांगू शकाल काय ?

विनोबा—मीं सर्व धर्मांचें सार सेवन केलें आहे. जी वस्तु ज्या धर्मांत चांगली आहे ती मीं ग्रहण केली आहे. मधमाशी ज्याप्रमाणे नाना फुलांतून मध संग्रह करते त्याप्रमाणें सर्व धर्मांतून मीं चांगल्या चांगल्या गोष्टी घेतल्या आहेत.

प्रश्न.—आपण सर्व धर्मांतील मध घेतला आहे तेव्हा स्वतंत्र एखादा धर्मसंप्रदाय स्थापन करण्याचा आपला विचार आहे काय ?

विनोबा—नाहीं. हल्ली पुष्कळ लोकांची अशी मनोवृत्ति झालेली असते कीं, "आमचा धर्म आमचा पंथ श्रेष्ठ, आम्हीं सर्वांत उत्तम." ही मनोवृत्ति

मला पसंत नाही एखादा धर्म उच्च किंवा दुसरा नीच असे मी मानत नाही मी सर्व धर्मांतून जरूर असलेल्या चांगल्या गोष्टी घेतो याचा अर्थ असा नव्हे की बाकी गोष्टी अर्थहीन आहेत परंतु त्या सर्वांचे मला प्रयोजन नाही

दुसऱ्या एकाने विचारले 'आपण प्रेमाच्या गोष्टी बोलता. तेव्हा काश्मीरसंबंधी जो झगडा चालला आहे तो मिटविण्याचा प्रयत्न का करीत नाही ?

विनोबा हसून म्हणाले हा तर पोलीटिकल प्रश्न आहे मी पॉलिटिक्सची चर्चा करण्यासाठी येथें आलो नाही जर पॉलीटिक्सविषयीं चर्चा करायची असेल तर ती प्रे आयूबखान यांच्याबरोबर च करीन. तुमच्या बरोबर नाही हें ऐकून सर्वजण हसू लागले

भेद दूर झाल्यावर नास्तिकता राहणार नाही

एकानें प्रश्न विचारला 'मार्क्सिझम आणि कम्युनिझम फार वेगाने पसरत आहे याचा निरोध करण्याचा उपाय काय ?

उत्तर—मार्क्स जर्मन होता परंतु मार्क्सिझमचे आवाहन सर्व देशाना उद्देशून आहे कारण त्याने गरीबाचे दुःख दूर करण्याचे काम पत्करले होते सगळ्या जगात दुःख, दुर्दशा आहे म्हणून च मार्क्सिझमने आंतरराष्ट्रीय रूप धारण केले आहे त्याचा ईश्वरावर च विश्वास नाही. ते नास्तिकतेचा प्रचार करतात परंतु सर्व प्रकारचे भेद दूर करण्यावर त्याचा विशेष जोर असतो याचे कारण हें च की जगात जे आस्तिक आहेत ते ईश्वराचे नाव घेऊन च परस्परात लढाया करतात आणि गरिबाना मदत न करता त्याचे शोषण करतात. कम्युनिझम आणि नास्तिकता दूर करावयाची असेल तर जगात जे आस्तिक लोक आहेत त्यानी परस्परातील तंटे आणि भेद दूर केले पाहिजेत, आणि गरीबाचे दुःख दूर करण्याचे काम हातीं घेतले पाहिजे '

धर्म, राज्यकारण, भूदान इत्यादि नाना विषयावर चर्चा आणि प्रश्नोत्तरें खूप उत्साहाने हसत हसत झाली. या चर्चेच्यावेळीं एक समाज-

सेवक मुस्लिम तरुण बाबांच्या पुढें बसला होता आणि तो च प्रश्न विचारीत होता. प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर देताना बाबा त्याच्या पाठीवर थाप मारीत. तो एका युनियन कौन्सिलचा सभासद होता. तो तरुण नंतर एक भूदान घेऊन आला

संध्याकाळीं चार वाजता डाकबंगल्याच्या मैदानात प्रार्थना सभा झाली. ऊन कडक होतें त्यामुळें बाबांनीं आपलें भाषण थोडक्यात आटोपलें.

भक्ताचे काम ईश्वराच्या इच्छेनें च होईल

"जगामध्यें आज एकामागून एक नवीन समस्या उत्पन्न होत आहेत आणि त्या सुटण्याचा उपाय दिसत नाहीं. मोठमोठे महापुरुष आपआपल्या काळी अनेक कामें करून गेले परंतु समस्या सुटल्या नाहीत म्हणून कोणती हि समस्या सोडविण्याची जबाबदारी मी घेऊं शकेन असा मला अहंकार नाहीं. माझ्या हातून जेवढी सेवा करता येईल तेवढी च मी करीत राहीलो आहे. बाकी सर्व ईश्वराला समर्पण. गेल्या ११ दिवसात मला येथें १५० बिघे जमीन मिळाली आहे. रंगपूर जिल्ह्याच्या लोकसंख्येचा हिशोब केला तर शेतीसाठीं दर माणशी १॥ बिघा जमीन आहे. अर्थात् या १५० बिघ्यातून १०० लोकांची पालनपोषणाची व्यवस्था झाली ही कांहीं अगदीं क्षुल्लक गोष्ट नाहीं. मला एवढ्यानें हि समाधान आहे. याठिकाणी एखादी संस्था स्थापन करण्याची माझी इच्छा नाही. मला देवाचा भक्त होण्याची इच्छा आहे. परमेश्वराच्या मनावर माझी श्रद्धा आहे. ईश्वराची इच्छा असेल तर या देशांत एखादा देवाचा भक्त हें काम हातीं घेईल. माझ्या जीवनांत मी जें कांहीं काम केलें, जे कांहीं कष्ट मला पडले त्यांच्याशी तुलना करता देवानें मला भरपूर फळ दिलें आहे.

आपण पुष्कळजन या वेळेस उन्हांत गर्दी करून उभे आहात आपणाला फार कष्ट होत आहेत म्हणून मी अधिक बोलत नाहीं."

यानंतर ५ मिनिटें मौन प्रार्थना झाली. प्रार्थनेनंतर भीम दानपत्रांची घोषणा करण्यात आली. त्यानंतर आणखी एक दानपत्र मिळालें एकूण आज सम्मेदपुरांत चार दानपत्रें मिळालीं.

सभेनतर मैदानात सावली आल्यानतर बाबा तेथें फिरावयास गेले. रगपूरचे A. D. C. साहेब भेटावयास आले. विनोबानी त्याना विचारले– ज्या भारतीय नागरीकानीं भूमिदान केले आहे त्याचे दानपत्र रजिष्टर करण्यात काही अडचणी आहेत काय ? A. D. C. साहेब म्हणाले– काही अडचणी येणार नाहीत. कायद्याच्या नियमाप्रमाणे केले म्हणजे सर्व काही ठीक होईल.

सय्यदपूर हे च रगपूर जिल्ह्याचे शेवटचे मुक्कामाचे ठिकाण होते; म्हणून येथें रगपूर जिल्ह्याच्या सरकारी ऑफीसरनीं निरोप घेतला. दुपारी दिनाजपूर डिव्हिजनचे S. D. O. साहेब तेथें आले व त्यानी येथली व्यवस्था पाहून घेतली.

पूर्व पाकिस्तानातील बाबाची पदयात्रा आता सपत झाली होती. सहकारी आणि कार्यकर्ते याच्याशी बाबाची विशेष चर्चा झाली नव्हती म्हणून बाबानी सागितले की, उद्यापासून दहा वाजता ते कार्यकर्त्यांच्या बरोबर चर्चा करतील

स्वर्ग-नरक, गरीब-श्रीमंत करून ईश्वर परीक्षा घेतो : १३ :

[दिवस तेरावा, १७ सप्टेंबर, सय्यदपूर ते आलोकदिहि अतर ७ मैल.]

नियमाप्रमाणे पहाटे साडेतीनला यात्रा सुरू झाली. सय्यदपूर डाक-बगल्यापासून सुमारें दोन मैलावर च रगपूर आणि दिनाजपूर यांच्यामधील सीमा होती. या सीमेवर रगपूरचे डेप्युटी कमिशनर, पोलीस अधिकारी निलोफामारीचे S. D. O. साहेब यानी विनोबाजींचा निरोप दिला आणि दिनाजपूरचे डेप्युटी कमिशनर पोलीस अधिकारी आणि त्या डिव्हिजनचे S. D. O. साहेब यांनी त्याचे स्वागत केले. सुमारे ६॥ वाजता

आलोकदिहीच्या हायस्कूलच्या प्रांगणात सर्वजण पोहोचलो. या ठिकाणी भाषणाकरिता तयार केलेल्या मंचावर दोन माईक आधी च उभे केले होते. स्थान फार सुन्दर तऱ्हेनें सजविले होते. भोवतालचें सृष्टीसौंदर्य सुन्दर होते. पक्क्या सडकेच्या बाजूनें खूप मोठे वृक्ष उभे होते म्हणून त्याच्या छायेंत सर्वांनी बसावें असें सांगण्यात आले, जवळ च एक लहानशी नदी वाहत होती विद्यालयाच्या समोर आणि मागें खूप मोठी पटांगणें होती येथल्या झाडाच्या छायेंत पुष्कळ लोक उभे होते. भाषण सुरू होण्यापूर्वी पावसाचे किरकोळ थेंब पडत होते परंतु भाषण सुरू झाल्यावर काही वेळ मोठा पाऊस झाला सुमारे ५०० लोक त्या पावसात हि शांतपणे भाषण ऐकीत होते. विनोबा त्याना उद्देशून म्हणाले–

प्रेमाचा प्रत्यक्ष प्रकाश भूदानांतून पडतो

"प्रेम ही एक अशी वस्तु आहे की, ती प्रत्यक्षपणे दाखविणे कठिण आहे तोंडानें सांगून किंवा हातानें दाखवून तो प्रकाश दाखविता येणार नाही. परंतु तो प्रेमाचा प्रकाश प्रकट झाला नाही तर शांति मात्र मिळत नाही प्रेमाचा प्रकाश प्रकट करण्याचा एक रस्ता मला सापडला आहे. आपल्यामध्यें जें प्रेम असतें ते प्रत्यक्षरूपानें प्रकट झाले पाहिजे. गावात जे कोणी गरीब लोक आहेत त्याना काही थोडें भूदान दिल्यानें तें प्रेम प्रकट होईल. रंगपूर जिल्ह्यापेक्षा दिनाजपूर जिल्ह्यात जमीन थोडी अधिक आहे. तेव्हा आपण आपल्या जमीनीचा काही अंश गरीबाना द्या. यामुळें गावात प्रेमाच्या पाया घातला जाईल गावातल्या लोकानी एकत्र बसून आपण किती जमीन देऊ शकू हे ठरवावें, चर्चा करावी. जमीन कोणाला द्यावयाची हे दात्यानें च ठरवावें आणि त्याबरोबर च जमीनीचा कब्जा आदात्याला देऊन टाकावा. ज्याला जमीन द्यायची त्याला पहिल्या वर्षी बी-बियाणें, खतें इत्यादींचे साहाय्य केलें पाहिजे. याप्रमाणे गावात प्रेमाचे संबंध वाढले तर गांवाची शक्ति पण वाढेल. मी येथून गेल्यावर हे काम कोण चालवील याची मला चिंता नाही. ईश्वराची इच्छा असेल तर कोणी हृदयवान् माणूस हे काम हातीं घेईल."

स्वर्ग-नरक

दहा वाजण्याच्या पूर्वी पदयात्री आणि कार्यकर्ते याच्याबरोबर बाबाची चर्चा झाली. विनोबाजी म्हणाले, "माझ्या एसेन्स ऑफ कुरान" या पुस्तका-संबधी भूदानपत्रिकेत अच्युत देशपांडे यांनी एक प्रबंध लिहिला आहे. तो प्रबंध वाचून विश्वरजनभाई यांनी त्यात मी स्वर्ग-नरका संबधी जो भाग उधृत केला आहे त्यासंबधी प्रश्न विचारला आहे. तो प्रश्न असा– 'या जीवनाच्या बाहेर आमच्या कर्मानुसार खरोखर च स्वर्ग आणि नरक मिळतात का, की समाजात नीतीची प्रतिष्ठा रहावी म्हणून स्वर्ग आणि नरक हें काल्पनिक प्रलोभन किंवा भय मात्र आहे ? अथवा या जीवनात च स्वर्ग नरक भोगावा लागतो–आणि याखेरीजच्या जीवनाच्या केवळ कल्पना आहेत ?

—या लोकी अर्थात् या जीवनात हि स्वर्ग आणि नरक आहेत याविषयी संशय नाही. जे लोक धर्मानें चालतात त्याना कित्येक वेळां या जीवनात सुख मिळत नाही आणि जे लोक अधर्मानें वागतात अनेक अन्याय्य कामें करतात तरी हि त्याना पुष्कळ भौतिक सुख मिळते असे दिसून येते. कोणी म्हणतात पापपुण्याचे फळ ताबडतोब मिळाले नाही तर या जीवनात च पुढें मिळतें. कोणाचे म्हणणे असे आहे की, या जीवनात मिळाले नाही तरी परलोकात मिळते च येशूख्रिस्त धर्माने चालत होता तरी त्याला क्रूसावर चढविण्यात आले परतु नतर अनेक वर्षे झाली तरी कोटधावधी लोकाच्या हृदयात तो वास करीत आहे

कर्माचे फळ अनिवार्य आहे हे दाखविण्यासाठी मृत्यूनतर स्वर्ग-नरकाच्या कथा हिन्दु बौद्ध जैन ख्रिस्ती आणि मुसलमान वगैरे सर्व धर्मांत आहेत. वेगवेगळया धर्मांत स्वर्ग नरकाची जी वर्णने आहेत ती सर्वच मी पाहिलेली नाहीत. हिन्दु जैन बौद्ध वैदिक वैष्णव शैव आस्तिक आणि नास्तिक इत्यादि सर्व लोक पुनर्जन्म मानतात. या जन्मी जें काही आपण काम करतो ते जर अपूर्ण राहिले तर ते पूर्ण करण्यासाठी परत जन्म घ्यावा लागतो. या प्रमाणे कृतकार्यता लाभते अर्थात् कर्म पूर्ण होते तेव्हा मुक्ति मिळते.

या जीवनात आपण पाहतो की, आपण रात्री झोपतो सकाळी उठतो. रात्रीच्या वेळी सर्व वृत्ति अंतर्मुख होतात. दिवसा बहिर्मुख असतात. दिवसा आपण जितके श्रम करतो, प्राय रात्री तितकी विश्रांति घेतो आणि दुसऱ्या दिवशी नवीन उत्साहानें कामाला लागतो. निद्रा म्हणजे मृत्यूचा पूर्व प्रयोग–रीहर्सल–आहे तो प्रयोग आपण रोज करीत असतो. माझा असा अनुभव आहे की, झोपेच्या पूर्वी जी तीव्र भावना असते ती जागे झाल्यावर हि तशी च असल्याचे आढळून येते. म्हणून च सांगण्यात येते की, निजण्याचे वेळी ईश्वराचे स्मरण करून झोपावें म्हणजे ईश्वराच्या स्मरणात च जाग येईल. गीतेमध्यें सांगितले आहे की, मरणाच्या वेळी जी भावना असते ती च भावना परलोकीं हि राहते. मानसशास्त्रज्ञ म्हणतात की, मनोभूमीत एखादा विचार ठेवून आपण जर झोपलो तर ती झोप त्या विचार-बीजाला जणू मातीखाली झाकून टाकल्यासारखी असते. झोप संपल्यावर त्या भावनेचा जणू अंकुर बाहेर पडतो. झोपेंत विसाव्या पूर्ण विश्रांति मिळते तरी हि विचारबीजाचा विकास होत असतो. झोपेला जर अडथळा झाला, तीत व्यग्रता उत्पन्न झाली, स्वप्नें पडली तर विश्रांति हि मिळत नाही आणि विचारबीजाला अंकुर हि फुटत नाही. या दृष्टीनें सुस्वप्न आणि दुःस्वप्न, चांगली वाईट दोन्ही स्वप्नें विघ्नकारी आहेत. चांगल्या स्वप्नानें आनंद वाटतो आणि वाईट स्वप्नानें वाईट वाटून विश्रांति कमी मिळते वाईट स्वप्नानें आपण भयभीत होतो. गुरुदेव रवीन्द्रनाथ यांनी 'दुःस्वप्ने आतंके रक्षा करो' असे पद रचले आहे. आपण जितके काम करतो प्राय. तितकी च विश्रांति घेतो. पण एका वस्तूला कधीं च विश्रांति मिळत नाही. ती म्हणजे प्राण. जागे असताना आणि झोपेंत प्राणाचें काम चाललेले च असतें. योगी जेव्हा समाधींत बसतात— प्रज्ञासमाधि नव्हे ध्यानसमाधि—तेव्हा प्राणाला काहीं तरी विश्रांति मिळते. सामान्य लोकांची अशी स्थिति असत नाही. माणूस देहातल्या सर्व इंद्रियांना विश्रांति देतो पण प्राणाला देऊ शकत नाही. या प्राणाला विश्रांति देण्यासाठी च मरणाची व्यवस्था केली आहे. साधारणतः दिवसा आपण जितके काम किंवा परिश्रम करतो, तितकी च रात्री विश्रांति मिळते. त्याप्रमाणे जीवन जितके दीर्घ तितकी च मरण निद्रा हि दीर्घ

असते त्यानंतर जागरण म्हणजे नूतन जीवन लाभते. मरणनिद्रेमध्यें स्वप्नें पडली, तर तीं स्वप्नें पुष्कळ काळ म्हणजे ५-६ वर्षांची असणार तें स्वप्न जर वाईट असेल तर माणूस नरकांत गेला आणि स्वप्न चांगले असेल तर तो स्वर्गात गेला म्हणतात आपण रात्रीचे स्वप्न पाहतो त्याचे बरे वाईट परीणाम हि दृष्टीस पडतात कोणी कोणी तर रडू लागतात झोप मोडल्यानंतर स्वप्नांतील दुःख दूर होतें परंतु झोपेमध्यें वाईट स्वप्नाच्या वेळीं डोळ्यांतून खरोखरचें पाणी येतें ते तात्पुरते असले तरी सत्य च असते. मरणनिद्रेंतील स्वप्न दीर्घ काळ चालणारे असल्यामुळें त्याचा परिणाम हि मोठा असतो तात्पुरतें म्हणून त उडवून देता येणार नाही आणि कोणाला ही मरणरूपी दीर्घनिद्रा नि स्वप्न लाभली तर त्याला स्वर्ग किंवा नरक भोगावा लागत नाही तो तेव्हा ब्रह्मलोकात असतो. स्वप्नात आपण कितीं हि पुरुषार्थ केला तरी तो खरा असत नाही स्वप्नात आपण जीं बरीवाईट कामें करतो, बरेवाईट भोग भोगतो, हे जे अनुभव असतात ते सर्व मिथ्या असतात परंतु त्यावेळीं जे सुख किंवा दुःख भोगावे लागते ते खरे च असते शास्त्रकारांनी स्वर्गनरकासबंधी असें म्हटलें आहे—नाना प्रकारच्या अनुभवाचे संस्कार स्वप्नात येतात हे संस्कार च स्वप्नामध्यें काम करीत असतात वाईट संस्कार असतील तर वाईट स्वप्नें पडतील

एकदा भारतन कुमारअप्पा यानी तुम्हाला कधीं स्वप्न पडतें का ? असे विचारलें होते हल्ली फार च कमी पडतात असे त्याना मी सांगितले. ते म्हणाले विद्यार्थी दशेंत आपल्याला परीक्षा देत असल्याचीं स्वप्नें पडत नयी तालीम योजनेमध्यें परीक्षेची काहीं व्यवस्था नाहीं म्हणून त्याना फार आनंद वाटला

महाभारतामध्ये भीष्म शरशय्येवर पडल्याची कथा आहे मला त्या शरशय्येचें स्वप्न पडलें होतें त्यात तर भीष्म त्या शरशय्येवर निर्विकारपणें झोपल्याचें दिसून आलें पण ती बाणाची टोकें मला बोचत होती. मनावर जेवढे संस्कार झालेले असतात तेच आपण स्वप्नात पाहतो अर्थात् आपण जर या जीवनांत सत्कर्में केलें असेल तर आपणास स्वर्ग भोगावयास मिळतो. आणि वाईट कर्मं केलें असेल तर नरक भोगावा लागतो

आणखी एक गोष्ट ज्यानीं पुण्यकर्में केली त्याना स्वर्ग-भोगानंतरच्या पुनर्जन्मात चांगल्या जीवनाचा, सजीवनाचा लाभ होतो. हें च त्याचें खरें फल. त्याचप्रमाणें नरक-भोगानंतरचें मिळणारें जीवन दुर्बुद्धियुक्त जीवन असेल आणि, निःस्वप्न मरणनिद्रेनंतर अर्थात् ब्रह्मलोकानंतर जो जन्म प्राप्त होतो तो समत्वबुद्धियुक्त असतो आणि याप्रमाणें दोन तीन जन्म झाल्यानंतर जन्म सपतो. म्हणजे मुक्ति लाभते. सद्बुद्धियुक्त, दुर्बुद्धियुक्त अथवा समत्वबुद्धियुक्त जीवन म्हणजे च स्वर्ग, नरक किंवा ब्रह्मलोक होय असें दर्शन मला झालें आहे.

पुराणांत म्हटलें आहे, एक तोळा पुण्य केलें तर दहा तोळे फळ मिळतें, पण एक तोळा पाप केलें तर एक च तोळा पाप मिळतें. आई आपल्या मुलांशी अशा च तऱ्हेनें वागते. आईचें मुलाशी वागणें जसें स्नेहपूर्ण असतें त्याप्रमाणें ईश्वरानें हि प्रेमयुक्त शासन करण्याची सोय केली आहे."

* * *

कार्यकर्त्यांच्याबरोबरचें भाषण संपल्यावर थोड्या च वेळानें ग्राम-प्रमुखाची बैठक झाली. या बैठकीत S. D. O. साहेब C. O. साहेब ई. पी. आर् चे मेजरसाहेब आणि कांहीं युनियन कौन्सिलचे मेंबर उपस्थित होते.

मनुष्याच्या अंतःकरणांत प्रवेश करण्याचे द्वार—गुण. प्रवेशाला बाधक—द्वेष

"विनोबा त्यांना म्हणाले—मी पूर्ण विश्वासानें श्रद्धा ठेवून च जनतेकडे जातों. मानवाच्या अंतःकरणांत प्रवेश करावयाचा असेल तर त्याच्या गुणामधून च करावयास पाहिजे. त्याच्या दोषांतून प्रवेश करण्याचा प्रयत्न केला तर भींतीवर डोकें फोडल्यासारखें होईल. मनुष्याचे गुण म्हणजे घराचा दरवाजा आणि दोष म्हणजे घराची भिंत. भारताच्या चंबळ-खोऱ्यांत मी गेलों होतों. त्याठिकाणीं पुष्कळ वर्षांपासून दरोडेखोरांचा उपद्रव होता. सरकारी पोलीसांना तो उपद्रव आवरता आला नाहीं. त्या ठिकाणीं वीस दरोडेखोऱ्यांनीं आपल्या बंदुकांसह आमच्यापुढें आत्मसमर्पण केलें. मी त्यांना पोलीसांच्या ताब्यांत दिलें. त्यांनीं माझ्या आवाहनाला जें प्रत्युत्तर दिलें त्याचें

कारण त्याच्यामध्यें जरी शेंकडो दोष होते तरी त्याच्या गुणावर हि माझा विश्वास होता हे होय आईजवळ मुलानें एखादी वस्तु मागितली तर ती त्याला नाही म्हणू शकत नाही उसनी आणून हि त्याला देते याचे कारण मुलाचा आईवर पूर्ण विश्वास असतो म्हणून च तो आईजवळ मागतो मी हि या मुलाच्या विश्वासानें जनतेकडे जातो आणि मागतो म्हणून जनता मला नाही म्हणू शकत नाही ''

विनोबाचे हें भाषण सपता च एका युनिअन कौन्सिलच्या चेअरमनने एक एकर जमीन देत असल्याचे जाहीर केले. बाबानी त्याचा हात धरून त्याला शाबासकी दिली गावच्या प्रमुखाची बैठक अशा प्रकारें सपली.

प्रार्थनासभा नेहमीप्रमाणे ४ वाजता सुरू झाली मैदान भिजले होते पण सर्व लोक त्या जमीनीवर शात बसले होते त्या लहानशा जागी हि दहा हजार लोक उपस्थित असावेत विनोबाजी आपल्या भाषणात म्हणाले--

गरीब श्रीमंत निर्माण करून ईश्वर लोकाची परीक्षा बघतो

आपल्या समाजात गरीब श्रीमत असे दोन्ही प्रकारचे लोक आहेत. असे का होतें ? कुराण सागते 'परीक्षेसाठी' ज्याप्रमाणे शाळेंत विद्यार्थ्यांची परीक्षा घेतली जाते, त्याप्रमाणे ईश्वराच्या हि दोन प्रश्नपत्रिका आहेत. एक असते गरीबासाठी व दुसरी श्रीमतासाठी गरीबाच्या प्रश्नपत्रिकेत असते कीं तुम्हाला नाना प्रकारची दु खें भोगावी लागतील तरी तुम्ही सत्य बोलावें खोटें बोलू नये सत्याने चालावे चोरी करू नये. निर्भय व्हावे स्वत ला असहाय्य आणि दुर्बल मानू नये दारू पिऊ नये किंवा अन्य मादक पदार्थ खाऊ नयेत आणि, ईश्वराचे नाव घ्यावे गरीब जर याप्रमाणे चालतील तर ते पास होतील श्रीमताच्या प्रश्नपत्रिकेत असते की, तुम्हाला मी श्रीमत केले आहे परतु दु खी माणसाविषयी तुमच्या मनात प्रेम असतें ना ? त्याचे दु ख दूर करण्यासाठी तुम्ही झटता ना ? कोणाला फसवीत नाही ना? अहकार मिरवीत नाहीं ना ? देवाचें नाव घेता ना ? या सर्व गोष्टी तुम्ही करीत असाल तर तुम्ही पास व्हाल. पण तुम्ही जर भोगविलासात मग्न असाल, दु खी लोकाना सहाय्य करीत

नमाज, लोकांना फसवीत असाल, केवळ पैशाचा संग्रह करीत असाल, व्यापार करताना जिनसात भेसळ करीत असाल तर तुम्ही परीक्षेत नापास व्हाल. याप्रमाणे ईश्वर दोघांची हि परीक्षा घेतो. कोणा हि विषयीं पक्षपात न दाखविणारा, सच्चा इमानदार, हृदयात प्रेम असणारा, परदुःखानें कळवळणारा, ईश्वराचे नाव घेऊन त्यावर भार टाकणारा असा मनुष्य ईश्वराला प्रिय असतो. तुमच्या मिळकतीचा काही भाग गरीबांना द्या, असा कुराणाचा आदेश आहे. गरीबांविषयी प्रेम दाखवा. कर्ज देऊन व्याज घेऊ नका. हें च मी सर्वठिकाणी सांगत आलो आहे.

भारतात ४० लक्ष एकर जमीन मिळाली आहे. एकरी १०० रुपये किंमत धरली तरी ४० कोटि रुपये तिची किंमत होईल. येथें हि १५० बिघ्यापेक्षा जास्त जमीन मिळाली आहे. एवढी जमीन मिळाली पण हे बाबाचे हात पहा. त्यांना कणभर हि माती लागली नाहीं. जर ४० कोटी रुपये जमविले असते तर खर्च करण्यासाठी, त्यांचा हिशोब ठेवण्यासाठी केवढा संसार उभा करावा लागला असता ! पण जें भूमिदान मला मिळालें त्याचा कसला च बोजा मला नाहीं. मी गप्पांनंतर साडेआठ वाजता झोंपलों व दोन मिनिटांत मला गाढ झोंप लागते.

मी लोकांना चार गोष्टी सांगत असतो. पहिली गोष्ट जमीनीचा मालक परमेश्वर आहे. कायद्यानें कोणी जमीनीचा मालक असेल हि परंतु ईश्वराच्या नियमाप्रमाणें कोणी ही जमीनीचा मालक नाहीं. ज्याप्रमाणें हवा पाणी यांचा कोणी मालक असत नाहीं, त्याप्रमाणें जमीनीचें आहे. दुसरी गोष्ट व्याज घेणें सर्वस्वी बंद झालें पाहिजे. सर्व धर्मांत व्याजाचा निषेध आहे. इस्लाम धर्मांत तर त्याचा विशेषच निषेध आहे. तिसरी गोष्ट हा मनुष्यदेह मद्यपान किंवा इतर मादक पदार्थांनी दूषित करू नका. सर्व मादक पदार्थ सोडून द्या. आणि चौथी गोष्ट सर्वांनी मिळून एकत्र भगवंताचे नाव घ्या. भगवंताचें नाव एक एकट्याने तर घ्यावें च पण वेगवेगळ्या धर्मांच्या लोकांनी एकत्र हि घ्यावें. त्याशिवाय अनेक धर्मांचे, अनेक संप्रदायांचे, अनेक भाषांचे लोक, बाल-वृद्ध, स्त्री-पुरुष शिक्षित-अशिक्षित

या सगळयांनी एकत्र येऊन भगवताचे नाव घ्यावे काही वर्षापूर्वीपासून मी जेव्हा मौनप्रार्थना सुरू केली तेव्हापासून आजपर्यंत कोट्यावधि लोक या मौन प्रार्थनेत सामील झाले आहेत. जगातले लोक जर कोणत्या समयी प्रेमाच्या सूत्राचे बाधले जातील, एक-हृदय होतील, ऐक्यबद्ध होतील तर ते ईश्वराच्या नावाने एकत्र होतील. म्हणून सामुहिक मौनप्रार्थना सगळ्या देशात सुरू होणे आवश्यक आहे".

भाषण आटोपल्यानंतर नित्याप्रमाणे पाच मिनिटें मौन प्रार्थना झाली मौनप्रार्थनेनंतर आज मिळालेल्या दानाची घोषणा करण्यात आली.

ग्रामराज्य--विश्वराज्य : १४ :

[दिवस चौदावा, १८ सप्टेंबर. आलोकदिहि ते खुशालपूर अंतर ९॥ मैल]

पहाटे साडेतीन वाजता यात्रा सुरू झाली सुमारे दीड तासाने आत्राई नदी ओलांडली नदी ओलांडल्यावर अंधारात कंदिल घेऊन एक वृद्ध बाई उभी असलयाचं दिसून आले तिच्या एका हातात पाण्याचे भांडें होते. वृद्धा बाबाना प्रणाम करून म्हणाली, 'बाबा चरणामृत द्या.' बाबा तिचा हात धरून म्हणाले त्याची काहीं जरूर नाही मी हि तिला नको म्हणून सांगितले. तेव्हा ती वृद्धा म्हणाली बाबा येथें शिवमंदिर आहे तेथें दर्शन करून तरी जा मी तिला नाही म्हणालो, तरी बाबानी विचारले मंदिर किती दूर आहे ? वृद्धा म्हणाली येथें जवळ च आहे. बाबा मंदिराकडे वळले. मंदिरात जाऊन नमस्कार करून परत आले बाबा देवदर्शनाला गेल्याचे पाहून पदयात्रींतील काही लोकाना विस्मय वाटला. मुक्कामावर पोचल्यावर विचारता बाबा म्हणाले 'माझ्या मनात तर मंदिरात जाऊन दर्शन घेण्याची गोष्ट च येत नाहीं मला तर सर्वत्र ईश्वरदर्शन होते. म्हणून एखाद्या विशिष्ट स्थानी दर्शनाला जाण्याची जरूरी राहत नाहीं. परंतु विशेषत: या देशात या वृद्धेच्या सांगण्याप्रमाणे मंदिरात दर्शनासाठीं

गेलो नसतो तर या मंदिराच्या प्रतिष्ठेवर आघात पडता आणि वृद्धेच्या मनाला धक्का बसता. मी दर्शनाला गेल्याने या शिवमंदिराची प्रतिष्ठा टिकून राहिली."

वाटेंत बोलता बोलता बाबा म्हणाले होते, दिनाजपूर येथें जमीन जास्त आहे. मी त्यांना म्हणालो, जमीन जास्त असली तरी लोकांच्या हातात फार नाही सरकारनें बरीच जमीन 'ॲक्वायर' करून या ठिकाणीं एक फार्म तयार केला आहे तो फार्म या रस्त्याच्या कडेनें च होता फार्मजवळ येतां च मी तो त्यांना दाखविला. भूदान कसे मिळेल असे बाबांनी विचारलें. त्याचे उत्तर विश्वमाई देतील असें मी बाबांना सांगितलें. बाबा हसून म्हणाले, ग्रामराज्यातून च विश्वराज्य होणार आहे विश्वराज्य कसें स्थापन होईल याबद्दल ते सांगू लागले. मुक्कामावर पोचल्यानंतरच्या स्वागत भाषणात हा विषय त्यांनी विशद केला.

मुक्कामाचें स्थान जवळ येऊं लागलें तशी गर्दी वाढू लागली. दिनाजपूरहून ९ मैलांचा टप्पा जेथें होता त्याठिकाणी एका प्राथमिक शाळेंतल्या इमारतींत मुक्कामाचें केंद्र ठरविण्यात आलें. त्या ठिकाणीं साडे सात वाजता पोहोंचलो. ती जागा पाहून मला जरा आश्चर्य वाटलें. पूर्वी जेव्हा येथें आलों होतों तेव्हा नसीपूर येथील प्राथमिक शाळेच्या इमारतींत मुक्काम करावा असें ठरलें होते पण ती जागा ही नव्हती. S.D.O. साहेब म्हणाले—मी आणि D. C. साहेब यांनी मिळून मुक्कामाचें केंद्र १ मैल अलीकडे च ठरविलें आहे. या गांवाचें नांव नुशालपूर आहे. ठिकाण चांगले उघड्या जागीं होतें. सभोवार सुन्दर सृष्टीसौंदर्य हि होतें. म्हणून आम्ही हें स्थान ठरविलें, असें त्यांनीं सांगितलें या योगाने एक सोईची गोष्ट झाली. ती म्हणजे आमचें चालण्याचें अंतर १ मैल कमी झालें. पण उद्याचें वाढलें. आमचा चालण्याचा प्रश्न सुटला होता.

मुक्कामाच्या जागीं एक सुन्दर शामियाना उभारला होता. सुमारें ४००-५०० लोक जमले होते विनोबाजी त्यांना उद्देशून म्हणाले—

विश्वराज्याची स्थापना केली पाहिजे

आता या वेळी मी जास्त बोलू इच्छित नाही आज चालणे जास्त झाल्यामुळें शरीर थकले आहे. परंतु तुमच्या दर्शनाने सर्व थकवा दूर झाला आहे आपण सर्वांनी एक व्हावे अशी च जगातल्या लोकाची इच्छा आहे. या विज्ञानयुगाची पण ही च मागणी आहे हा माईक पहा याच्यामुळें लाब असून हि हजारो लोकाना माझें भाषण उत्तमप्रकारे ऐकावयास मिळते. हा माझा चष्मा पहा, हिरव्या रगाचा आहे त्यामुळें उन्हाच्या त्रासापासून डोळयाचे रक्षण होते आणि त्याने मला दूरच्या लोकाच्या दर्शनाचा लाभ होतो. रिस्टवॉच, फाऊटनपेन इत्यादि नवीन नवीन साधने विज्ञानाने निर्माण करून आपली सोय केली आहे या सर्व वस्तु अनेक देशातून तयार झाल्या आहेत. याच्याशिवाय आपले चालणारे नाही विज्ञानामुळें सर्व देश एकमेकाजवळ आले आहेत आपल्याला लागणाऱ्या वस्तु आपल्या देशात तयार व्हाव्यात हे चागले. परंतु अनेक प्रकारच्या वस्तु आम्ही परदेशातून आणतो आणि अनेक वस्तु परदेशात पाठवतो हि अशा तऱ्हेन सर्व जग एक होऊ लागले आहे. विज्ञान जसजसे पुढें जाईल तसतसे 'जगाने' एक झाले पाहिजे. असा विज्ञानाचा सदेश राहील पूर्वीप्रमाणे जग अज्ञात किंवा दूर राहिलेले नाही. पृथ्वी लहान होऊन गेली आहे म्हणून आता विश्वराज्याची स्थापना केली पाहिजे विश्वराज्याचे भारत, पाकिस्तान वगैरे देश प्रदेश होतील, पूर्व पाकिस्तान हा त्यातील एक तुकडा होईल आणि दिनाजपूर एक डिविजन आणि गाव हें एक कुटुब होईल क्रमाक्रमाने हें होणारच आहे जगातील सर्व लोक एक होऊन जाणार आहेत

बुद्धि, डोके आणि हृदय यांचा संघर्ष चालू आहे :

आपले हृदय आता मोठें केले पाहिजे विज्ञानयुगात माणसाची बुद्धि फार मोठी झाली आहे जेव्हा अकबर राज्य करीत होता तेव्हा इग्रज-माणसाला इग्लडहून दिल्लीला अकबराच्या दरबारात येऊन पोचायला दोन वर्षे लागली होती. तेव्हा इग्लड नावाचा एक देश आहे असे अकबराला समजले आता तर प्राथमिक शाळेंतील मुलाना इग्लड कोठें आहे हें माहित आहे. आता जगाच्या कुठल्या हि कोपऱ्यातील बातमी तावडतोब एकमेकाना

कळते. इराणात भूकंप झाल्याची बातमी आपल्याला लगे च समजली. प्राचीन काळी ही घटना आपल्याला कळली च नसती. आमचे ज्ञान, बुद्धि पुष्कळ वाढली आहे पण त्या मानाने हृदयाचा विस्तार झालेला नाही. म्हणून च बुद्धि आणि हृदय यामध्यें संघर्ष चालू आहे. यामुळें मनुष्याचे दु:ख आणि दुर्दशा वाढत आहे. कल्पना करा की एका माणसाचे डोकें खूप मोठें आहे. हातपाय लांब आहेत पण मधली छाती अगदी लहान आहे असें चित्र कोणी रेखाटलें तर तें चित्र किती हास्यास्पद होईल? हल्ली जाती-जातीत झगडे आहेत. धर्माधर्मांत, भाषाभाषांत, मजूरमालकांत झगडे आहेत. असे किती तरी झगडे जगामध्यें चालू आहेत. पण हें सर्व हृदय आणि डोकें म्हणजे बुद्धि यांच्यामध्यें आहेत असें माझें म्हणणे आहे. या विज्ञानयुगांत डोकें लहान करण्याचा उपाय नाही. म्हणून हृदय च मोठें केलें पाहिजे. ती च गोष्ट मी सांगत फिरत आहे. माणसाचें हृदय मोठें करावयाचें म्हणजे आपलें स्वत:चे हृदय मोठें करावयाचें. माझें हृदय मोठें करण्यासाठी मी पाकिस्तानात आलो आहे. मी जर इथें आलों नसतो तर माझें हृदय तितकें छोटें राहून गेलें असतें.

* * *

भाषणानंतर स्नान आटोपून बाबा आपल्या बैठकीवर बसले होते. इतक्यात एक महाराष्ट्रीय मुसलमान गृहस्थ बाबांच्या भेटीसाठी आले. बाबांशी ते पूर्व परिचित असावे असें दिसलें. कालिंदीबाई लिहितात की "स्नान करून बाबांच्या खोलीत गेलें तेव्हां एक गृहस्थ बाबांच्या शेजारी बसून त्यांच्या गोष्टी चालल्या आहेत असें दिसलें. ते गृहस्थ बोलत होते. आणि बाबा खूप हसत होते. बाबा त्यांना म्हणाले—तुम्ही माझ्याबरोबर नागपूर जेलमध्यें होता. आपण सहा महिने एकत्र होतो. सुटल्यावर कामाच्या निमित्तानें तुम्ही कलकत्त्याला गेला. तेथून पाकिस्तानात आला आहात. फार च आनन्द वाटतो तुम्ही मला येथें भेटावयास आला.

ते गृहस्थ म्हणाले "बरोबर आहे पण येथील सर्व लोक मला म्हणत होते, बाबा तुम्हाला कसे ओळखतील? पण माझी खात्री होती कीं तुम्ही मला ओळखाल. मी या पूर्वी च तुमच्याकडे येणार होतो. परंतु घरगुती अडचणीमुळें आजचा दिवस उजाडला. तुम्ही या ठिकाणी प्रेमदानाची

आणि सेवादानाची दीक्षा देत आहात, सगळे झगडे धर्म, जाती आणि मतभेद यावर उभारलेले आहेत. हे झगडे मिटविण्याचे सामर्थ्य बापूंच्या नंतर आपल्यापाशी च आहे. तुमच्या कुराणासबंधी या ठिकाणी वर्तमानपत्रात खूप टीका-टिपणी झाली. मी त्याना सांगितले 'कुराणाच्या विरुद्ध असलेला एक हि शब्द बाबाच्या मुखातून निघणार नाही"

बाबा म्हणाले "त्या पुस्तकानें मी ईस्लामची सेवा च केली आहे. आपण त्याचा प्रचार करावा."

ते गृहस्थ निघून गेले त्यानंतर दहा वाजता पदयात्री लोक आणि कार्यकर्ते यांच्या बैठकीत बाबाचे भाषण झाले—

विचाराच्या विकासानें च आंदोलन निर्माण होईल

आपण पाहिले च आहे की, पहिल्या दिवसापासून भूदान हा च एक मुख्य विषय धरून त्या केंद्राभोवती हळूहळू दुसरे अनेक विषय मी जोडत आहे. आज मी जें बोलणार आहे त्याचा विस्तार पुढील दोन दिवसांत करीन. हृदय आणि बुद्धि ही जर दोन्ही सारख्या प्रमाणात मोठी झाली तर सर्व प्रश्नांचे समाधान होईल येथें आल्यानंतर पाकिस्तानासबंधी मी जे काही ग्रंथ वाचले ते माझें हृदय मोठें करण्यासाठी च. मी येथें आल्यापासून सुमारे एक लाखावर लोकांचे दर्शन मला घडले असावे असे वाटते. आज सकाळी मी म्हणालो की, आज चालून आल्यावर मला थोडा जास्त थकवा आला. परंतु लोकांचे दर्शन होतां च तो सर्व नाहीसा झाला या ठिकाणी इतक्या व्यापक प्रमाणात जें औत्सुक्य मला दिसून आलें तसे दिसेल असे मला पूर्वी वाटले नव्हते आपण ऐकले असाल च की, मी येथें येण्यापूर्वी पूर्वतयारीसाठी काहींनी पुढें जावे असे मडळी ठरवीत होती. पण मी कबूल केले नाहीं कारण या देशातील सामान्य लोकांच्या हृदयावर माझा विश्वास होता मी म्हणालो—सरकारने काही हि व्यवस्था केली नाही तरी येथें माझें स्वागत कमी होणार नाही. मी एका राष्ट्रातून दुसऱ्या राष्ट्रात आलो आहे, व्यक्तिगत नाहीं, भारताचा प्रतिनिधी या नात्याने आलो आहे. म्हणून पाकिस्तान सरकारनें सुरक्षा वगैरेची व्यवस्था केली. तशी ती करणें त्यांच्या दृष्टीनें स्वाभाविक च होतें. थोडयावेळापूर्वी मला

एक मुसलमानभाई भेटावयास आले होते. ते पूर्वी क्विटइन्डियाच्या आंदोलनात आमच्याबरोबर होते. त्यावेळी सरकारच्या काही धोरणाविरुद्ध मी तीन दिवसांचा उपवास केला होता. सर्व राजकीय कैदी आणि आमचे हे मुसलमान भाई यांनी हि त्यात भाग घेतला होता. त्यांची आशादेवींशी ओळख आहे. आशादेवींचे पति त्यावेळी नागपूर जेलमध्ये होते. ते नई तालीम म्हणजे मूलोद्योगी शिक्षणावर व्याख्याने देत आणि माझी व्याख्यानें गीतेवर असत. जेलमधून सुटल्यावर हे भाई महाराष्ट्र सोडून कलकत्त्याला गेले आणि त्यानंतर पाकिस्तानात स्थायिक झाले. डॉन वगैरे वर्तमानपत्रांत माझ्यावर खूप टीका झाली. त्यावेळी ह्या गृहस्थांनी माझें समर्थन केले. आणि लाहोरच्या मनात डॉन पत्रात माझ्यासंबंधी केलेल्या चुकीच्या समजुती दूर करण्याचा प्रयत्न केला.

"महाराष्ट्रांत मुसलमानांची सत्ता काही काळ च होती तरी हि सुमार ३०० वर्षे ती राहिली. त्यावेळी एक परतत्व असून हि त्यांच्या शासनातील पकड असली नव्हती. अनेक सत्पुरुष याकाळीं उदयास आले. ज्ञानेश्वरांच्या रचनेनंतर सात वर्षांनी च प्रथम मुसलमानी सिंहासनाचा आरंभ झाला आणि शिवाजीच्या उदयापर्यंत त्यांचा अमल राहिला. या दरम्यानच्या काळांत आपल्याशी अनेक सत्पुरुष जन्मास आले आणि त्यांनी धर्मजिज्ञासेचे काम केले. त्यांची वाणी धर्माची निष्ठा देत होती, केवळ, केवळ हिंदु धर्माची नव्हे. त्यांची वाणी सर्व धर्मांना मानावणारी प्रेम आणि करुणेचा वाणी होती. राजनीति निरपेक्ष त्यांचा प्रचार होता. त्यानंतर इंग्रजांचे राज्य आले. सर्वप्रथम बंगालमध्ये इंग्रजांच्या राज्याला सुरुवात झाली. राममोहनरायानंतर सदा ५० वर्षांत बंगालमध्ये विविध महापुरुष जन्मास आले. तिकडे दुसऱ्या बाजूच्या हि काही जन्मास आले नाहीत. सर्व भारतातवयी आग च म्हणता येईल. त्यांनी शिक्षण, समाजसुधारणा, प्रार्थना, भक्तिप्रसारार्थ संस्थापन, अस्पृश्यतानिवारणार्थ संस्थापन आणि समाजाचे संशोधन इत्यादि कार्ये केली. दक्षिणेत हैदर त्यानंतर उत्तर भारतीं, मग काँग्रेसची स्थापना झाली आणि गांधीजींचा उदय झाला. त्यांनी काँग्रेसमध्ये सत्याग्रह आणि

सामाजिक सुधारणा ही दोन्ही कामे एकत्र केली. शिवाजीने हि असे च केले होते. फ्रेंच क्रांतीपूर्वी व्हिक्टर ह्यूगो यानी साहित्यक्षेत्रात आणि रूसो व्हॉल्टेअर यानी चिंतनक्षेत्रात क्रांति घडवून आणली होती. सर्वत्र असे दिसून येईल की, मोठमोठ्या राजकीय आंदोलनापूर्वी सांस्कृतिक आंदोलनें झाली होती आणि त्यामागें एक वैचारीक भूमिका होती.

विश्वराज्याची वैचारीक भूमिका–ईश्वर एक–माणूस एक

"या देशात हिन्दु आहेत ते 'आपण' अल्पसंख्य आहोत, आपल्याला काही अधिकार नाहीत' असे समजतात कायद्यानें धार्मिक स्वातंत्र्य दिलेले आहे. तरी संभव आहे की खालच्या पातळीवर ते तसे नसेल परंतु सध्याचे युग हें लोकशाहीचे युग आहे आणि देशाचे उत्थान निश्चित होणार आहे ही गोष्ट आपण लक्षात ठेवली पाहिजे विश्वराज्याची कल्पना लोकाना मान्य करावी च लागेल. सकाळी मी या विषयावर बोलली होती. दोनचार वर्षांत त्या दिशेनें किती प्रगति होते यावरून त्याचा अंदाज काढणे बरोबर होणार नाही भविष्यकाळी जी सामाजिक क्रांति होणार आहे तिचे तुम्ही अग्रदूत होणार आहात. मी स्वत. राजकारणात पडणार नाही कोणाला निवडणूकीसाठी उभा करणार नाही पॉलिटिक्स पासून दूर च राहणार आहे याप्रमाणे आपण प्रेमविस्ताराचे काम केले तर कोणती च शक्ति आपल्याविरुद्ध उभी राहणार नाही. त्याचे प्रमाण ही पदयात्रा होय मी पाकिस्तानात आल्यामुळें घोटाळे उत्पन्न होतील असे म्हणून पाकिस्तान सरकार मला पाकिस्तानांत येण्याची परवानगी नाकारू शकलें असते. परंतु त्यानी परवानगी दिली. परराष्ट्र मंत्री महमद अली म्हणाले–या पदयात्रेचा प्रभाव केवळ भारतात पडणार नाही तर सर्व जगावर पडेल.

आपण दूर दृष्टि ठेवून काम केले पाहिजे. साधुसंतांचा विचार व्यापक होता. त्याना व्यापक विश्वाचें दर्शन झाले होते. त्याप्रमाणे च आमची बुद्धि व्यापक होण्याची जरूरी आहे. हृदयाशी हृदय जोडणे हें च आपलें ध्येय असले पाहिजे. सर्वांमध्ये निर्भयता उत्पन्न केली पाहिजे. देहासक्तीचे भय आणि लोभ सोडला पाहिजे. आपल्या देहाचे भय आपल्या

सेवेच्या कामासबंधी एका प्रश्नाला उत्तर देताना विनोबा म्हणाले "हे सेवेचे काम ग्रामदानाच्या उच्चतम पातळीवर ठेवून भूदान, सर्वोदय-पात्र इत्यादि नाना प्रकारची गरीबाच्या सेवेची कामें केली पाहिजेत. भारतामध्यें सर्वोदयपात्रातून मिळणारे धान्य, सर्वोदय सेवकाच्या उदर-निर्वाहासाठी वापरावे असे मी सांगितले आहे. परंतु ह्या देशात सर्वोदय-पात्रातून मिळणारे धान्य आणि पैसा सर्व च गरीबाच्या सेवेसाठी वापरावा आणि एखादी केंद्रीय संस्था स्थापन झाली तर तिच्यासाठी एकपष्ठांश साठवून ठेवावा कार्यकर्त्यांच्या उपजीविकेसाठी त्याच्या मित्रांनी च तो भार पत्करावा

आज आमच्या पदयात्रीदलात एक नवीन भगिनी सामील झाली. ती ढाका येथें महिलाशिक्षण मंदिराच्या गर्ल्स हायस्कूलमध्यें शिक्षिका आहे. नाव बेगम सेलीना बानू "सुरवातीपासून विनोबाच्या पदयात्रेत सामील होण्याची तिची इच्छा होती परंतु मुलाचे आजारीपण आणि सांसारिक जबाबदारी यामुळें यायला उशीर झाला आता अखेरचे दोन दिवस तरी बाबांच्याबरोबर राहावयास मिळेल असे ती म्हणाली. मी तिला म्हणालो बाबाच्या बरोबर काही चर्चा करावयाची असेल तर तशी हि संधि मिळेल ती म्हणाली मला चर्चा करावयाची नाही. त्यांचे भाषण ऐकावयास मिळावे आणि काही काळ त्याचा सहवास मिळाला म्हणजे मला पुरे आहे रात्रीं तिने येथें च मुक्काम केला आहे. यात्री-दलांतील भगिनींशी तिची चांगलीं च गट्टी जमली.

* * *

सध्याकाळी ४॥ वाजता प्रार्थना सभा झाली. सर्व मैदान भरून बाहेर रस्त्यावर हि अनेक लोक उभे होते. सुमारें १०-१२ हजार लोक असावेत प्रार्थना सभेत विनोबा म्हणाले–

ज्ञान वाढलें पण प्रेम कंद झाले आहे

आज आमच्या पाकिस्तान यात्रेचा चौदावा दिवस आहे. आणखी दोन दिवस मी आपणामध्यें आहें इन्लोच्या मुलांना जें ज्ञान अमने मिळते पूर्वीच्यासाठी मोठ्या लोकांना देखील नव्हतें. जगामध्यें किती देश आहेत

याविषयीचे ज्ञान लोकाला अगदी थोडें होते. हल्ली तर शाळेंतील लहान मुलाला याची पुष्कळ माहिती असते.

एका बाजूने जसें ज्ञान वाढले आहे तशी दुसऱ्या बाजूनें भोगाचीं साधनें हि वाढत आहेत. हल्ली एका ठिकाणी राहून जगातील सर्व देशातील खाण्याच्या वस्तू मिळतात. अमेरिकेत पाकिस्तानचा आंबा मिळतो. या देशात हि परदेशातून खाण्याच्या नाना प्रकारच्या वस्तु येतात. दूध हि येतें. पूर्वीच्या काळी पोटात कोणाला व्रण झाला तर त्याला त्या दु:खानें ओरडत बसावे लागे. कोणाला एखादें औषध मिळालें तर मिळाले. हल्ली तर विज्ञानाच्या सहाय्यानें त्याला क्लोरोफॉर्म देऊन त्याच्या पोटातील कुजलेला भाग काढून टाकण्यात येतो आणि पोट शिवून टाकण्यात येतें. त्याला वेदना तर होत नाहीत च पण आपले पोट फाडले होते हे हि त्याला समजत नाही. क्लोरोफॉर्म उतरल्यावर आपल्यावर शस्त्रक्रिया केली आहे हे त्याला कळते. अशाप्रकारच्या नाना सुखसोई मनुष्यास लाभल्या आहेत. परतु तरी हि माणूस सुखी नाही. ज्ञान पुष्कळ वाढले आहे, भोगाची साधनें वाढली आहेत, परतु भोगवासना त्यापेक्षा हि वाढत चालली आहे. त्यामुळें असतोष वाढत आहे. ज्ञान वाढत आहे पण प्रेम वाढत नाही. मनुष्याची बुद्धि खूप वाढली आहे परतु हृदय वाढले नाही उलट छोटें झालें आहे. अशा स्थितीत मनुष्याला दु:ख होणार च यात शका नाही

आमची वासना सगळ्या दुनियेपर्यंत विस्तृत झाली आहे म्हणून परस्परसबध आणि जाणेयेणे खूप जलद झाले आहे. वासनेनें जग एक होऊन गेले. परतु दु:खाची गोष्ट ही आहे कीं, आमचे प्रेम घरामध्यें च बद होऊन पडले. प्रेम एका घरात कैदी करून टाकलें गेले. वासनेनें सगळ्या जगाशी सबध आला. प्रत्येकजण आपली वासना तृप्त करण्याच्या कामी निमग्न आहे आणि त्यासाठी इकडे तिकडे धावत आहे. स्वतःच्या सुखापलीकडे दुसऱ्याकडे पाहण्यास त्याला फुरसत च नाही.

शक्ति वाढली आहे–भक्ति वाढली नाही

म्हणून ज्ञानी लोक म्हणतात की, हल्लीच्या परिस्थितींत विश्वराज्य जितक्या लवकर उदय होईल तितक्या लवकर स्थापन झाले पाहिजे.

आजकालच्या विज्ञानयुगामध्यें आमची शक्ति जितकी वाढली आहे तितके च आमचे हृदय हि मोठें केले पाहिजे. हल्ली कुत्रा हि आकाशात ५०० मैल उंचीवरून पृथ्वीला प्रदक्षिणा करू शकतो. आज जितकी शक्ति वाढलेली आहे तितकी भक्ति वाढली नाही शक्ति आणि भक्ति यांच्यामध्यें द्वंद्व चालले आहे. आता शक्ति तर कमी करता येणार नाहीं म्हणून भक्ति वाढविली पाहिजे. ज्याप्रमाणे बुद्धि वाढेल त्याप्रमाणे हृदय हि विशाल केले पाहिजे, जशी वासना वाढली आहे तसे प्रेम हि वाढले पाहिजे. युरोपच्या कॉमन मार्केटमध्यें इंग्लंड शिरू पाहत आहे त्यामुळें पाकिस्तान आणि हिन्दुस्थानचे काय नुकसान होईल याविषयी चर्चा चालते. पण सगळ्या पृथ्वीचे च कॉमन मार्केट व्हावयास पाहिजे. जग आज कोणत्या दिशेनें चालले आहे ते आपण समजावून घेतले पाहिजे.

'सुखी गावाची कथा' या नावाचे एक पुस्तक एका चिनी लेखकानें लिहले आहे. त्या गावात अन्नधान्य आणि आवश्यक त्या सर्व वस्तू गावात च तयार होत, त्यामुळें त्याना कोठें हि बाहेर जावे लागत नसे. इतके अगदी जवळ एकादे गाव आहे हे हि त्याला माहीत नसे. तरी पण रात्री दुरून कुत्र्यांचे भुंकणे ऐकू आल्यावरून येथून जवळ च एक गाव आहे एवढें ते अनुमान करीत, इतकें ते गाव अलिप्त होते. मी जेव्हा स्वातंत्र्य-युद्धात जेलमध्यें होतो तेव्हा तेथील कैदी आपल्याला सुटण्याचे दिवस किती उरले याची गणती करीत असत. परंतु तुरुंगात कबुतरे हि होती. त्याना असली काही चिंता नव्हती. कारण तो तुरुंग, तो तेवढी च त्याची दुनिया होती.

संकुचित राहणे आणि दुसऱ्याला संकुचित करून ठेवणे याचे युग निघून गेले आहे. आतां सर्वांनी च मोठें व्हावयास पाहिजे, नाही तर सर्वांचा च नाश होऊन जाईल. १७ वर्षांपूर्वी जपानच्या एका शहरावर अणुबाँब पडला, त्यामुळें एकाच वेळी लोक ठार झाले-एकाचवेळी लोक जखमी झाले. हल्लीचे जे अणुबाँब तयार केले जात आहेत त्याची शक्ति त्या बाँबच्या हजारो पटीनी जास्त आहे. मनुष्यानें हिंसेला प्रतिहिंसा म्हणून जर ही मारण्याचें मोठ्यावरून सुरवात केली तर सर्व काहीं नाश

पावेल कोणी हि विकलांग स्थितीत दुःख सहन करीत शिल्लक राहणार नसेल तर माझी या गोष्टीला हरकत नाही. मनुष्यानें ही जी भयानक शक्ति निर्माण केली आहे ती मनुष्यानें च आवरली पाहिजे. भयामुळें आणि द्वेषामुळें मनुष्यानें हे बाँब बनविले. अर्थात त्याना रोखायचें तर त्यासाठी प्रेम आणि निर्भयता हवी

ग्राम-स्वराज्यातून च विश्वराज्य

जगामध्यें जर अगदी थोड्या लोकांच्या हाती सर्व सत्ता केंद्रित होईल तर जगाच्या दृष्टीनें ती एक भयंकर विपत्तिजनक अवस्था होईल. त्याला एक मात्र उपाय आहे आणि तो म्हणजे सर्व देशात खेडोपाडी ग्रामस्वराज्य स्थापन करणं व त्यातून पुढें विश्वराज्याची उभारणी करणें. तर च जग वाचू शकेल. त्यासाठी आपण काय करायचें ? क्रुश्चेव आणि केनेडी यांना परमेश्वरानें सद्‌बुद्धि द्यावी अशी प्रार्थना करीत का बसायचें आहे ? आपण गावोगावी प्रेमाचा विस्तार करण्याचे काम केलें पाहिजे. गरिबाला जमीन दिली पाहिजे सगळ्या गावाचे एक कुटुंब करून टाकलें पाहिजे. ज्याप्रमाणं राष्ट्रामध्यें विद्वेष आणि भय आहे त्याप्रमाणें गावात हि आहे. म्हणून गावातील सर्व भेदबुद्धि दूर करून गावानें एक झालें पाहिजे तर च जगातील प्रश्न सुटतील भूमितीमध्यें लहान त्रिकोणाच्या कोणाचे जें प्रमाण असतें तेंच प्रमाण मोठ्या त्रिकोणाच्या कोनाचें असत लहानअक्षरामध्यें जो अर्थ असतो तो च अर्थ मोठ्या अक्षरात असतो जें गावात असतें तें च जगात असतें. गाव म्हणजे छोटें विश्व आणि विश्व म्हणजे मोठें गाव आपण जर प्रेमाच्या मार्गानें गावातील सगळे भेद, झगडे मिटवून तेथें शांति स्थापित करू शकलों तर या च मार्गानें जगातील सर्व भेद, झगडे मिटवून जगात शांति स्थापन करू शकू यासाठी च मी सांगत असतो कीं, गरीबांना भूमिदान करा, सगळ्या गावाचा एक परिवार करा आणि व्याज घेणें बंद करा. जेव्हा गावची योजना गावात च होऊ लागेल, गावाची जमीन एक होईल, ग्रामोद्योग चालू होतील, कोणी व्याज घेणार नाहीं तेव्हा च ग्रामस्वराज्य स्थापन होईल"

नित्याप्रमाणे सभेच्या शेवटी मौनप्रार्थना झाली आज एक हि दान मिळाले नाही

रात्रीच्या प्रार्थनेनंतर बाबा झोपी गेले दिनाजपूरचे पोलिस-प्रमुख व आणखी एक ऑफिसर तेथें आले आणि त्यांनी विनोबा विषयीची माहिती विचारली. पूर्व-पाकिस्तान सरकार विनोबाजींना काही पुस्तके अर्पण करणार होतें, तीं केव्हा द्यावीत असे सुपरिटेंडेंट साहेबांनी विचारलें. दिनाजपूरला पोहोचल्यावर आपणास जेव्हा सवड असेल तेव्हा द्यावीत असे मी त्यांना सांगितलें

जनशक्ति आणि राजशक्ति-- बंगाली भाषेच्या शक्तीचा विकास : १५ :

[दिवस पधरावा, ९ सप्टेंबर, खुशालपूर ते दिनाजपूर अंतर ९ मैल]

यात्रा सुरू होण्यापूर्वी च बाबा बाहेर आले होते आणि दातपावली करीत होते. सर्व तयारी होऊन पदयात्री जेव्हा बाहेर आले तेव्हा बाबा मैदानात नव्हते असे दिसले महादेवीताई बरोबर रस्त्याकडे गेले असे ऐकले. काल ज्या बाजूनें आलो होतो त्या च बाजूला ते गेले होते. जयविजय दोघे हि पळत जाऊन त्यांना परत घेऊन आले चालता-चालता च प्रार्थना झाली जयविजय यांचे हात धरून बाबा Quick March केल्याप्रमाणे जलद चालू लागले पाणी घेण्यासाठी जेव्हा उभे राहिले तेव्हा म्हणाले आज तर डबल Quick March चालला आहे. मी तेव्हा विनोदानें म्हणालो, आम्हाला आता लवकर च सोडून जाणार आहात म्हणून की काय इतक्या जलदीनें चालला ? हे ऐकून बाबा थोडे हसले. महिलाशिक्षण मंदिराची शिक्षक भगिनी आज पदयात्री टोळीबरोबर चालत होती. तिला असे चालण्याची सवय नव्हती. त्यातून

बाबा अधिक च वेगानें चालत होते. त्यामुळें ती दमून धापा टाकू लागली. परतु त्यात च तिला खूप आनन्द वाटत होता शहराजवळ आलो तसतशी गर्दी वाढू लागली एके ठिकाणी स्वागतासाठी कमान उभी करण्यात येत होती. त्याच्या अदाजाप्रमाणे आम्हाला तेथें पोहोचण्यास अद्याप दहा बारा मिनिटें अवकाश होता दहा मिनिटाचे काम राहिले होते तेवढें ते पुरे करू शकले नाहीत जवळ च एक गोशाळा होती, ती पाहायला येण्याची विनती चालकानी केल्यावरून बाबा तिकडे गेले. पण गोशाळेंतील लोक तेव्हा उठू लागले होते काही तयारी नव्हती. गोशाळेंत च एका मोकळ्या जागी उभें राहून बाबानी सकाळचे दूध घेतले. दूध घेऊन झाल्यावर पुन्हा यात्रा सुरू झाली तशी गर्दी अधिक च वाढू लागली. वाटेंत हार घालणे, चदन-तिलक लावणे इत्यादि प्रकारें स्वागत होऊ लागले. अशा प्रकारे यात्रा चालली असता सुमार साडेसात वाजण्याच्या थोडे आधी दिनाजपूर येथील मुक्कामाचे केंद्र, सर्किट हाऊस येथे पोहोंचलो त्या ठिकाणीं दिनाजपूरचे डेप्युटी कमिशनर, पोलिस अधिकारी वगैरे सरकारी ऑफिसरानीं बाबाचे स्वागत केले सर्किट हाऊससमोर मोठें मैदान होते तेथे स्वागतासाठी जमलेल्या लोकाना उद्देशून बाबा म्हणाले—

प्रथम जनशक्ति, मग राजशक्ति आणि दोन्हींच्या संयोगानें च विकास

आपल्या पाकिस्तानाच्या पदयात्रेचे आता दोन दिवस उरले आहेत. आज तुमच्या या मोठ्या शहरात आलो आहे सभा हि मोठी होईल. उद्याच गाव लहान आहे आणि परवा सकाळीं आम्ही पाकिस्तान सोडून निघून जाऊ ईश्वरेच्छा असेल तर पुन्हा हि येता येईल आपल्या दर्शनाचा लाभ झाला हें माझें सुदैव आहे. माझ्या पदयात्रेचा उद्देश प्रेमाचा विस्तार करणें हा आहे. केवळ तुमच्यावर च नव्हे तर सर्व जगावर माझें प्रेम आहे. ज्याचे जगावर प्रेम असते त्याला जगाकडून हि प्रेमाचा लाभ होतो हें मी माझ्या अनुभवावरून सागत आहें. येथें येण्यापूर्वीपासून च आपणा सर्वांचे प्रेम मला लाभेल असा मला विश्वास होता. परतु ते प्रेमाचे ज्ञान बौद्धिक होतें. या पधरा दिवसात प्रत्यक्ष अनुभूति मिळाली. तुमच्या

प्रेमाच्या बदल्यात देण्यासारखें मजजवळ काही नाही पण माझी इच्छा आहे की, आपण गरिबांचे दु ख दूर करावे, भूमिहीनाना जमीन द्यावी, अशा रीतीने त प्रेम प्रकट करावे लोकाचे दु ख दूर करण्याची जबाबदारी सरकारची आहे ही गोष्ट खरी परतु त्यासाठी प्रथम सामान्य लोकाचा उद्योग आणि शक्ति त्या कामी लागली पाहिजे, सामान्य लोकाचा उद्योग आणि शक्ति, आणि सरकारची मदत व शक्ति ही एकत्र जुळून आली तर च काम योग्य प्रकारे होईल एका हाताने टाळी वाजत नाही तिला दोन हात पाहिजेत त्याप्रमाणे च जनतेचे परिश्रम आणि सरकारची मदत या दोन हातानी टाळी नीट वाजेल माझें तर असे म्हणणे आहे की, सामान्य लोकाचे परिश्रम हे वरच्या हातातला 'जबर'-आणि सरकारची मदत ही खालच्या हातातला 'जेर'-आहे

सपत्ति दानानें च वाढेल-व्याजानें नाहीं

पाकिस्तानातील प्लॅनिंगची मला विशेष माहिती नाही, पण भारतातील पचवार्षिक योजनेसाठी ५८०० कोटी रुपये खर्च होणार आहेत हिशेबानें पाहिलें तर हा खर्च माणशी प्रतिदिनी एक आणा एवढा च होता त्यामुळें मी या योजनेला एक आणा योजना म्हणतो पाकिस्तानमध्यें हि बहुधा अशी च योजना असावी किती तरी गाजावाजा करून, परदेशातून सहाय्य मिळवून मग ती याजना पुरी व्हायची आणि मग इथली रोजची मजुरी दोन रुपये व्हायची तासाला चार आणे म्हणजे १५ मिनिटाला एक आणा अर्थात सरकार प्रतिदिवशी जो एक आणा खर्चून प्रचड योजना आखीत आहे ती म्हणजे येथल्या मजुराची १५ मिनिटाच्या मजुरी इतकी तिची किंमत झाली ! सरकारच्या शक्तीशी तुलना केली तर सामान्य लोकाची शक्ति केवढी मोठी आहे तुमच्या लक्षात येईल सरकारी मदतीची अपेक्षा न राखता तुम्ही गावकरी मिळून मिसळून जें काम कराल तें च खरे काम सरकारनें मदत केली तर हें काम आणखी वाढू शकेल म्हणून तुम्ही आपलें प्रेम प्रकट दिसण्याकरिता गरिबासाठीं काहीं द्या जमीन नसेल तर तुम्ही दुसरे काही हि दान देऊ शकता ज्याला बुद्धि विद्या आहे त्यानी बुद्धिदान, विद्यादान करावे प्रत्येक सुशिक्षित एक वर्षात

दहा निरक्षरांना शिक्षण देईल तर पाकिस्तानात एका वर्षात कोणी हि निरक्षर राहणार नाही सरकारकडून हें होणे शक्य नाही, पण तुम्ही कराल तर काही हि खर्च न करता थोड्या च वेळात ते करून टाकाल

तुम्ही पाहता की मी मोकळ्या हातानें इथें आलो आणि मोकळ्या हातानें च परत जाणार आहें माझी स्वत ची काही हि संपत्ति नाही घर नाही बँकेत पैसा नाही माझ्या श्रीमंत मित्राचे पाच पधरा मोठे बगले असतील पण माझी तर ३६५ घरे आहेत रोज राहण्यासाठी नवीन घर रोजच्या आहाराची मला चिंता करावी लागत नाही लोक च माझ्या खाण्या-जेवण्याची, राहण्याची चिंता करतात मी स्वत च्या अनुभवावरून सागतो, की जो प्रेमानें दान देतो त्याला त्याच्या किता तरी पट परत मिळतें दोन हातानी दान कराल तर हजारो हातानी तुम्हाला मिळेल 'तुमची संपत्ति दानानें वाढेल, व्याजानें नाही' असें कुराणानें सागितल आहे म्हणून तुम्हाला जें शक्य असल तें भूदान संपत्तिदान, श्रमदान, बुद्धिदान प्रेमानें गरिबासाठी द्या '

आजचे मुक्कामाचे ठिकाण सर्किटहाऊस होतें बाबाची खोली दुसऱ्या मजल्यावर होती जवळ च डेप्युटी कमिशनर साहेब याचा बगला होता सिक्युरिटीची व्यवस्था कडक होती त्यामुळें सामान्याना बाबाचे दर्शन घेणे अवघड झालें होते परंतु नतर त्याबाबत सरकारी अधिकाऱ्याशी चर्चा करून दर्शनार्थींची सोय केली अर्धा-पाऊण तासानीं बाबा बाहेर येऊन दर्शन देऊन जात

*　　*　　*

नेहमीप्रमाणे आज हि दहा वाजता सहयात्री व कार्यकर्ते बाबाच्या जवळ जमले बाबा म्हणाले, गेल्या ३-४ दिवसात तुमच्या समोर मी जे विषय विवरले ते उच्च पातळीवरून विवरले आता मी सामान्य पातळीवरून सर्वांना सुलभ अशा भाषेत बोलाव असं विश्वरजन बाबूनी सुचविले आहे

कार्यकर्त्यांनीं एक परिवार व्हावें

सगळयात छोटीशी गोष्ट म्हणजे सर्व कार्यकर्त्यांमध्यें एक कुटुंब-भावना असावी. एका कुटुंबात जसे प्रेमाचे संबंध असतात तसे प्रेमाचे संबंध कार्यकर्त्यांत असावेत. आपण गावाला एक परिवार होण्यास सांगत असतो. भूदान, ग्रामोद्योग, मूलोद्योगी शिक्षण, लहानमोठा असा भेद न ठेवणे, संयम इत्यादि विषयी गावातील लोकांशी आपण बोलत असतो. या सर्व गोष्टी कार्यकर्त्यांत असणे जरूर असतें कामाच्या निमित्ताने वेगवेगळया ठिकाणी जरी आपण कार्य करीत असलो तरी आपण सर्व एका कुटुंबातील आहोत असे समजले पाहिजे आमच्या आचरणाचा, आमच्या परस्परातील संबंधाचा गावच्या लोकांवर प्रभाव पडला पाहिजे.

हल्ली मी न्यू टेस्टामेंट पुन्हा वाचत आहे त्यामध्यें ख्रिस्ताचे अनुयायी त्याच्या मृत्यूनंतर कशा तऱ्हेने वागत होते, त्याचे वर्णन आहे. त्यात लिहिले आहे, ख्रिस्ताच्या अनुयायांनी व्यक्तिगत संपत्तीचे विसर्जन केले. ते सारे आपण एका कुटुंबातील आहोत अशी भावना ठेवून वागत असत' कम्युनिस्ट हि हें च सांगतात त्यांना एक स्टेट करायचे आहे. तसें करण्याला जबरदस्ती करावी लागली तरी ते करणार च. स्टेट लेव्हलवर अशी गोष्ट केली तर ती Unreal म्हणजे अवास्तविक होईल. पण ती च गोष्ट व्यक्तिगत रीत्या केली तर real म्हणजे वास्तविक होईल. लहानशा मंडळामध्यें व्यक्तिगत संपर्क राखता येतो. अशा व्यक्तिगत संपर्कामुळें परस्पराचे संशोधन होऊ शकते. परंतु स्टेट लेव्हलवर अशा-प्रकारच्या सुधारणा अवास्तविक होतात आणि त्या अमलात आणण्याकरता जबरदस्ती करावी लागते.

एखाद्या संस्थेमध्यें अगर मंडळामध्यें वेगवेगळया कार्यकर्त्यांना कमीजास्त वेतन असते त्यामुळें त्यांच्या जीवनमानात, राहण्याच्या पद्धतींत फरक पडतो. आम्ही आमच्या आश्रमात एकदा सर्व मजूर सुतार, विणकर, लेखक, टायपिस्ट इत्यादि सर्व लोकांचे वेतन एकसारखें करून दिले होते. ही व्यवस्था सर्वांनी संतोषाने मान्य केली होती. त्यामुळें परस्परात प्रेम वाढलें आणि एक कुटुंब-भावना सुरू झाली. याप्रमाणे जर कार्यकर्ते वागू

लागतील तर अमृतासारखा गोड अनुभव त्याना येईल. सर्व लोक समान समजून वागणे कठिण आहे असे वाटेल तशी आपल्याला सवय नाही म्हणून कठीण वाटते परंतु यातून च अमृताचे आस्वादन केल्याचा आनन्द मिळू शकेल

कार्यकर्ते जर गावामध्ये सर्वोदयपात्रें स्थापन करू शकतील तर त्यातून मिळणार धान्य व पैसा गरिबांकरिता खर्च करावा. केंद्रीय संस्था असेल तर त्यातला सहावा हिस्सा संस्थेला द्यावा कार्यकर्त्यांची उपजीविका गावातील किंवा अन्य ठिकाणच्या लोकानी करावी किंवा गावातल्या पिकाच्या वेळी धान्य जमवून किंवा संपत्तीदान मिळवून त्याच्या उपजीविकेची व्यवस्था करावी

* * *

कार्यकर्त्यांची बैठक संपल्यावर "पूर्वपाकिस्तान सरकारकडून काही भेट द्यावयाची आहे तरी ती भेट घेऊन आम्ही केव्हा यावें" अशी विचारणा डेप्युटी कमिश्नर साहेबानी केली. मीं त्याना आता च येण्याबद्दल निरोप पाठविला एवढ्यात स्थानिक बारचे वकील बाबाना भेटावयास आले त्याना वर आणून बसविले, इतक्यात डेप्युटी कमिश्नर मि. हसन यानी खूप मोठ्या पुस्तकाचे बडले आणून ती विनोबाजींना अर्पण केली आणि म्हणाले, आपल्या पार्टीतील सहाजणासाठी ही सहा बडले (सेट्स्) पूर्व पाक सरकारनें आपणास भेट दिली आहेत. त्याना बसावयास सांगितल्यावर ते थोडा वेळ तिथें बसले विनोबानी त्याना कुराण म्हणणारा एखादा काजी पाठविण्याची व्यवस्था करण्याबद्दल सांगितले. दुपारी तीन वाजता पाठविनो असें म्हणून डेप्युटी कमिश्नर साहेब निघून गेले

मग वकीलाच्याबरोबर भाषण सुरू झाले

"येथें किती वकील आहेत ? "पन्नास-साठ."

बाबा– 'More than enough '

" No Sir, या ठिकाणी पुष्कळ कमी आहेत."

"इतक्या कमी वकीलांत काम चालते ? तसे असेल तर येथील लोकांची morality जास्त आहे" बाबाच्या या म्हणण्याचा अर्थ ज्या कांहीं

लोकाना समजला ते हसू लागले. बाबा त्याना म्हणाले 'तुम्ही गावात जाऊन माझी केस लोकाना समजावून देउन भूदान घेऊन या '

* * *

दुपारी तीन वाजता कुराण म्हणणारे काजी हजर झाले. त्यानी उच्च स्वराने कुराण म्हणून दाखविले. प्रथम त्याना वाटले ते 'पुरे' त्यानी म्हटले. नतर बाबानी सांगितलेले म्हणून दाखविले ते गेल्यावर बाबा विश्रांति घेत पडले होते एवढ्यात एक भगिनी आपल्या लहान मुलासह आत आली. नि सकोचपणे ती बाबाजवळ जाऊन बसली आणि म्हणाली, 'बाबा जगात किती अस्वस्थता आहे, किती हिंसा–प्रतिहिंसा चालली आहे तिच्यावर काही उपाय सांगा ना ' ही भगिनी येथील एका स्थानिक ऑफिसरची पत्नी होती 'ह काम तर स्त्रीयानी च घेतले पाहिजे' असे बाबानी तिला सांगितले. काही गोष्टी झाल्यावर ती आपल्या मुलाला बाबाच्या पुढे ठेवून म्हणाली, मी माझ्या या मुलाला आपल्याला अर्पण करीत आहे आणि त्याने आपले च काम करावे अशी माझी इच्छा आहे. एवढ्यात मुलगा आईला बिलगला

* * *

पाच वाजता प्रार्थना होईल असे जाहीर करण्यात आले होते. सर्किटहाऊसचे विशाल आवार गच्च भरले होते. स्त्रिया हि खूप आल्या होत्या. सुमारे १५ हजार लोक असावेत विनोबानी भाषणात सांगितले–

बंगाली भाषेच्या शक्तीचा विकास

आता पावीस्तानांतील आमच्या यात्रेचा फक्त एक दिवस उरला आहे. मला जर बगाली येती तर माझे शब्द तुमच्या हृदयाशी अधिक भिडले असते गेली चाळीस वर्षे मी बगालीचे अध्ययन केले आहे. बगालीवर माझी खूप श्रद्धा आहे पण मला स्वतःला बोलता येत नाही, पण बोललेले समजते. बगाली भाषा फार मधुर आहे. तिला मधुर आणि शक्तिशाली करण्याचे काम मागील अनेक महापुरुष करून गेले आहेत. त्यामध्ये वैदिक, वैष्णव, बौद्ध आणि इस्लाम धर्मानुयायांचा वाटा आहे. त्यात च आधुनिक युगांतील विचारधारेचा सयोग झाला आहे. जिचा आरभ

राममोहनरॉय पासून होतो. एका नदीला अनेक नद्या मिळाल्यानंतर ती जशी मोठी आणि वेगवान होते त्याप्रमाणे वैदिक ध्यानयोग, बुद्धाची अहिंसा, वैष्णवांचा प्रेमधर्म, इस्लामची सत्यनिष्ठा ही सर्व एकत्र आल्यामुळें बंगाली भाषा समृद्ध झाली आहे. आठ कोटीपेक्षा अधिक लोक ती भाषा बोलतात.

बंगाली भाषेंत लिंगभेद नाहीं, हा तिचा आणखी विशेष आहे. त्यामुळें या भाषेंतील प्रेमाचें वर्णन विशुद्ध आहे. बंगाली भाषेंतून हिन्दी वगैरे अन्य भाषांत अनुवाद करतांना या लिंगभेदामुळें काहीं विकाराचा आभास होतो. बंगाली भाषेमध्यें दिव्यता आणि भव्यता आहे ती रमणीय आहे म्हणून बंगाली भाषा आणि या दिव्यतेबद्दल माझ्या मनांत खूप प्रेम आहे. भाषेमध्यें जितक्या विभिन्न संस्कृतींचा संगम होतो तितकी ती त्या भाषेची शक्ति वाढते. त्या भाषेंतील संगीत समृद्ध होतें. रवींद्रनाथांच्या संगीतांच्या नावीन्यानें बंगाली भाषेंतील जुन्या संगीताची परंपरा नष्ट झाली नाहीं. जुन्या परंपरेत व नवीन संगीताची स्थापना झाली आहे. बंगाली गाणीं ऐकतांना माझें हृदय उचंबळून येतें. तें गाणें केवळ कानांना गुंजवित असें नाहीं तर तें जागृती देते. साधकाला प्रेरणा उत्पन्न करते.

साहित्यिक, विज्ञानदर्शनांचा आणि
नव्या जुन्याचा सांधा जोडणारा आहे

पण ही विज्ञानशक्ति चालवायची कुणी ? नवीन गोष्टी पुढें खेंचत असतात आणि जुन्या गोष्टी मागें खेंचत असतात, असें दोघामध्यें द्वंद्व चालू असतें. नवीनामध्यें शक्ति असते. जुन्यामध्यें रस असता ह्या दोघाना जोडणें, नव्याचा जुन्याशी साधा जुळवून देणें, हें शिक्षकाचें आणि साहित्यिकाचें काम आहे. नवीनाच्या पुढें नेण्याच्या वैज्ञानिक गतीशी, पुरातनाच्या आध्यात्मिक अनुभवाचा योग साधण्याचें काम हें फार मोठें काम आहे. या दोन शक्ति जर न जोडता राहतील तर जुनें विच्छिन्न आणि अर्थहीन होईल आणि नवीन पथभ्रष्ट होऊन विनाशाच्या मार्गाकडे जाईल. जुन्यानें शास्त्राच्या अक्षरात अडकून पडता कामा नये नवीनाच्या प्रकाशात शास्त्राचें मर्म ग्रहण केलें पाहिजे. आणि नवीनाला पुढें सरसावण्यास वाव दिला पाहिजे. मी रस्त्यानें चालताना मुलाच्याबरोबर धावू लागतो. कित्येक वेळी ते उत्साहभरात माझ्या पुढें जातात तेव्हा मोठें लोक. 'गर्दी करू नका, मागें रहा' असें त्याना सागू लागतात परंतु मुलाना मागून चालण्याची इच्छा असत नाही. शहाण्या माणसानें त्याना अधिक पुढें जाण्यास सागणें हें च त्याचें काम. तसें सागितलें तर तें काम अधिक उत्साहानें करतील–त्याप्रमाणें च नवीनाची पुढें जाण्याची गति रोखता उपयोगी नाही आणि ते शक्य हि नाही. जुन्यानी तिचें नियंत्रण करावें, त्याला अंकुश लावावा घोड्यावर बसण्याचा प्रयत्न करून पाहा घोड्याला त्याच्या इच्छेप्रमाणें पळू दिलें पाहिजे पण लगाम मात्र आपल्या हातात ठेवला पाहिजे त्यामुळें घोडा ताब्यात राहतो. पण लगाम हातून सुटला तर घोडा कुणीकडे उधळेल ते सागता येणार नाही तसें च घोड्याला नीट चालता च येणार नाही. इतका लगाम खेंचून हि धरणें उपयोगी नाही.

ह्याचें श्रेष्ठ उदाहरण–रवींद्रनाथ

शिक्षक आणि साहित्यिक यानी पक्षोपक्षाच्या वर राहून दूर दृष्टि ठेवून सर्व प्रश्नाकडे पहावें आणि त्याला चालना द्यावी. ह्याचें श्रेष्ठ उदाहरण रवींद्रनाथ ठाकूर होत. गेल्या वर्षी रवींद्रनाथाच्या जन्मशत-वार्षिकीचा उत्सव सर्व जगात साजरा झाला. परंतु त्याचें बहुतेक लिखाण बंगाली भाषेंत च आहे. या पूर्व पाकिस्तानच्या सृष्टीशी हि त्याचा खोल

मयच आला. परंतु त्याची दृष्टि व्यापक होती. या व्यापक दृष्टीमुळें च त्यांनी आपल्या संस्थेचे नांव 'विश्वभारती' असे ठेवले आणि या च विश्व-व्यापक दृष्टीमुळें त्यांच्या साहित्याला निरंतरचा शाश्वत शक्तिलाभ झाला. ज्यांची दृष्टी संकुचित असते ते प्रासंगिक समस्यावर साहित्यरचना करतात ते त्या काळापुरती पुष्कळ प्रेरणा देऊं शकतात. पण भविष्यकाळीं त्यांचे साहित्य शक्तिहीन होते

लोकांमध्यें अशी एक समजूत आहे कीं, जसजसे विज्ञान वाढेल तसतसे काव्य साहित्य कमी होत जाईल, कारण आमच्या जीवनात अनेक अज्ञात वस्तू असतील तर त्यावर कल्पनाचा साज चढवून काव्य आणि साहित्य रचता येईल गणितावर काव्य करता येत नाही कारण गणितात अज्ञात आकड्याला स्थान नाही की जें आपण कल्पनेनें भरून टाकावें ! अर्थात विज्ञानाची जेवढी वाढ होईल तितकें काव्य कमी होईल. परंतु या कल्पनेशी मी सहमत नाही माझें मत तर याच्या अगदी उलट आहे. ही गोष्ट खरी आहे की, विज्ञानामुळें आपले जुनें अज्ञान कमी होऊन ज्ञानाचे क्षेत्र वाढत चालले आहे परंतु त्याबरोबर च अज्ञानाचे क्षेत्र हि वाढत आहे त्यामुळें काव्य आणि साहित्य अधिक उच्चतर आणि विशाल होणार आहे

या विज्ञानयुगात आमच्यापैकी कोणी क्षुद्र होऊन चालणार नाही. आमची दृष्टि अधिक उच्च नेली पाहिजे हे माझें म्हणतसें घर, हा छोटा जिल्हा, हा छोटा देह अशी संकुचित बुद्धि ठेवून आपण टिकू शकणार नाही मी च विश्व आहे विश्व माझें आहे सगळें विश्व हे माझे च अवयव आहेत असे जो म्हणेल तो च विश्वाचे नियंत्रण करील. त्याच्या-च कडे विज्ञान येऊन विचारील मी कोणत्या मार्गानें जावें याचा निर्देश मला करा

मला पूर्व पाकिस्तानात येण्याची का इच्छा झाली ? सगळ्यावर प्रेमाचा विस्तार करावा एवढें च त्याचे कारण असे मी सांगतो परंतु वस्तुत माझें हृदय च विशाल करण्यासाठी मी येथें येऊं इच्छित होतो मी तर प्रेमाची थोडी च शिकवण देणार आहें, पण शिक्षण अधिक घेणार

आहे हा मला पहिल्या दिवशी च अनुभव आला. प्रार्थनासभा झाल्यावर एक मुसलमान युवक आला व मला जमीन दान द्यावयाची आहे असे म्हणाला. आपल्या चार एकरापैकी एक एकर जमीन त्यानें दान दिली. मी सांगितल्यावर जमीन कोणाला द्यायची हे हि त्यानें ठरवून टाकले. एक सामान्य तरुण वेताचे च शिक्षण परंतु हृदय केवढें मोठें होतें. हे पाहून माझ्या मनाला खूप प्रेरणा मिळाली आणि हृदय विशाल झाले. मी त्या तरुण मुसलमान दात्याच्या खांद्यावर हात ठेवून म्हणालो ईश्वर तुला दुवा देवो त्याच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले. ही पवित्र स्मृति मी कधी हि विसरू शकणार नाही ही स्मृति घेऊन च मी भारतात परत जाईन आणि तेथल्या बंधूंना सांगेन माझी परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे की, हे मोठें उदाहरण स्वीकारण्याची त्यानें सर्व लोकांना प्रेरणा द्यावी.'' सभेनंतर नित्याप्रमाणे पांच मिनिटें मौन-प्रार्थना झाली.

ईश्वरानें विविधता निर्मिली आहे, विरोधिता नाहीं : १६ :

[दिवस सोळावा, २० सप्टेंबर. दीनाजपूर ते बिरळ, अंतर साडेसहा मैल.]

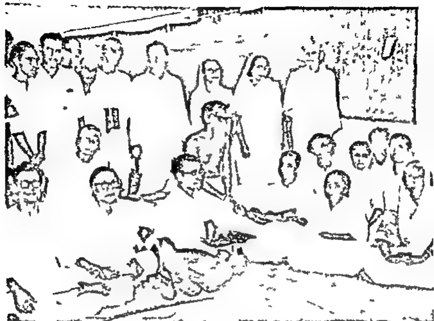
पहाटें उठून लवकर सामानसुमान बांधून स्टेशनवर पाठविण्याच्या गडबडीत मी होतो एवढ्यांत सुमारे तीन वाजता ढाका येथील भारतीय डेप्युटी कमिशनर श्री एस्. के चौधरी आणि त्यांचे एक सहकारी श्री. गोस्वामी उपस्थित झाले. पाकिस्तानात प्रवेश करण्याचे वेळी श्री. चौधरी जेव्हां विनोबांना भेटले होते तेव्हां पाकिस्तान सोडण्याचे वेळी हि आपण पुन्हा येऊं असे ते म्हणाले होते. त्या प्रमाणे ते आज आले होते व उद्या सीमेवर जाणार होते ते आल्याची वर्दी मी बाबांना दिली आणि सामान-सुमान स्टेशनवर पाठविण्याची व्यवस्था करून त्यांना बाबांच्याकडे घेऊन

गेलों बाबाच्या बरोबर त्याच्या सामान्य गप्पागोष्टी झाल्या. विनोबाच्या पदयात्रेच्या काळी पाक सरकारनें आणि सामान्य लोकानी ज्या उत्साहानें विनोबाचे स्वागत केले त्याबद्दल त्यानी आनन्द प्रदर्शित केला.

सुमारें पावणेचार वाजता आमची यात्रा सुरू झाली दीनाजपूर शहराजवळ नदी आहे. जवळ च पुनर्भवा आणि ढेपा ह्या दोन नद्याचा संगम आहे घाटावर एक सुन्दर नाव उभी होती. नावेचा मालक आदरपूर्वक विनोबाना नावेकडे घेऊन गेला नावेत बसण्यासाठी सतरंजी अथरली होती नाव सुरू झाली. सुमारें पधरा मिनिटानी ती परतीराला पोहोचली. पलीकडच्या तीरावर कच्ची सडक होती पावसामुळें चिखल झाला होता आणि चाकोऱ्यानीं रस्ता खडबडीत झाला होता. त्यामुळें सडकेवरून चालणें त्रासाचे होते. पण रस्त्याच्या कडेनें माणसाच्या रहदारीनें सुन्दर पाऊलवाट तयार झाली होती त्या वाटेने आरामात पदयात्रा सुरू झाली.

रोज पहाट चालताना 'अजान्'चा ध्वनि ऐकू यायचा. एके दिवशी तो ऐकू आला नाही तेव्हा विनोबानी विचारले होत "आज कोठें 'अजान्'चा ध्वनि ऐकावयास येत नाही?" मी सांगितले होते ऐकायला येतो, पण आपण बोलत असल्यानें तिकडे लक्ष जात नाही. शिवाय तुम्हाला थोडें कमी ऐकू येते त्यामुळें तो ऐकायला आला नसावा. आज चालताना सुमारें ४॥ वाजता 'अजान्'चा सूर ऐकू आला असे बाबाना सागितले. बाबा तो सूर ऐकत उभे राहिले आणि स्वत हि त्या सुरात सूर मिळवून 'अजान्' म्हणू लागले.

सुंदर सकाळची वेळ होती चारी बाजूला हिरवी शेते पसरली होती. सूर्य वर यायला अवकाश होता पण पूर्व बाजू उजळू लागली होती. झाडावर पक्षाची मधुर किलबिल ऐकू येऊ लागली. आजच्या या 'विरळ' यात्रेत जन-विरळ रस्त्यात आकाशातील वायु आणि हे पक्षी च पदयात्रिकाचें स्वागत करीत होते. ते तर रोज याप्रमाणे स्वागत करीत होते. परंतु आज गर्दी नसल्यामुळें पदयात्रेतील अनेकाचें त्याकडे लक्ष गेलें. आजच्या मुक्कामाच्या गावाचें नाव होतें विरळ. रस्ता हि जन-विरळ होता. दूर

८ पाकिस्तान यात्रेतील शेवटच्या मुक्कामी पदयात्रीसह विनोबा

बसलेले-डावीकडून-पहिलीआळ रंजन, चारुचंद्र चौधरी (ग्रंथ लेखक) एस डी ओ कल्पना, झरना आशादेवी

दुसरी आळ-पूर्णेन्दुदा, विनोबाजी, मनू, कालींदी, अज्ञात अजित

उभे-श्यामुलहक, अज्ञात, केशव पटेल, विश्वरंजन, जितेन्द्रलाल, महादेवी, सुहासिनीदी, मदनदा

९ पूवपाक मोमा–निरोप समारभ

१० निरोपाचे भाषण

छायाचित्र नं ३ ते १० पूर्वपाक राज्य जनसंपर्क विभागाच्या

अंतरावर एखादे खेडें दिसे. जवळच्या खेड्यांतून लोक येऊन मधून-मधून रस्त्याच्या बाजूला उभें राहिलेले दिसत.

चालताना रस्त्याजवळ असलेल्या गावाजवळ येता च बाबा उभे राहिले. सहा वाजले होते. तेथें च बाबानी सकाळचे दूध घेतले. पायलट म्हणून कल्पना पुढें चालली होती ती या गावात शिरली. डाका येथील महिला-शिक्षण मंदिराची शिक्षिका हि तिच्या मागोमाग गेली. कल्पना परत आल्यावर म्हणाली वेळ होता तेवढ्यात गावातील एका घरात शिरून तियल्या बायकाशी गप्पागोष्टी करून आले तेव्हा साधुबाबा येत आहेत हे ऐकून आपली मुले घेऊन त्या रस्त्यावर येऊन उभ्या राहिल्या थोडें दूर राहून च त्यानी बाबाचे दर्शन घेतले आणि त्या परतल्या

पुन्हा यात्रा सुरू झाली. आता मुक्कामाचे अंतर फार नव्हते वाटेंत East Pakistan Regiment च्या बॉर्डरची चौकी होती त्या चौकीपुढून जाताना तेथल्या ऑफिसरने बाबाचे स्वागत केलें सुमारे सात वाजता मुक्कामावर पोहोचलो. मुक्काम हायस्कूलच्या इमारतीत होता इमारत सुंदर तऱ्हेने सजविली होती. शाळेचे मुख्याध्यापक एक वयस्क गृहस्थ होते शुभ्र दाढी आणि सौम्य चेहरा त्यांच्या मृदु भाषणामुळें आणि सौम्य चेहऱ्यामुळे सर्वांची दृष्टि त्यांच्याकडे आकृष्ट होई ते आज सर्व दिवसभर शाळेंत हजर होते त्यांचे नाव मौ कलीमुद्दीन अहमद याशिवाय ज्याचा विशेष उल्लेख केला पाहिजे असे एक गृहस्थ म्हणजे दीनाजपूर सदरचे सब-डिव्हिजनल ऑफिसर, काजी अझीझुल ईस्लाम साहेब याची आलोकदिही येथें च भेट झाली होती ते विनोबाची आणि पदयात्री लोकाची व्यवस्था नीटपणे करण्यासाठी नेहमी खटपट करीत असत ते जणू काही आमच्या पदयात्री दलातले च एक सदस्य आहेत अशी त्यांची आमच्याशी वागणूक होती

हायस्कूलच्या मोठ्या मैदानात एका कोपऱ्यावर प्लॅटफार्म तयार केला होता तेथें उपस्थित असलेल्या सुमारे ७००–८०० लोकाना उद्देशून बाबा म्हणाले—

शेवटचा दिवस म्हणजे परीक्षेचा दिवस

आज आमच्या पाकिस्तान यात्रेचा शेवटचा दिवस आहे शेवटचा दिवस नेहमी च स्मरणात राहतो तो मधुर गोष्टीनी भरलेला असेल तर

अधिक चागलें कारण शेवटी जे भाव मनात राहतात ते दृढ होऊन जातात ही च गोष्ट जीवनाला हि लागू आहे. जीवनातील शेवटचा दिवस आनदात आणि ईश्वरस्मरणात गेला असला, ज्याची सेवा मिळाली त्याचा सबध मधुर असला, सगळ्याना प्रेम दिले असले आणि सगळ्याचे प्रेम मिळाले असले, आणि अशास्थितीत मनुष्य देह सोडून गेला असला तर त्याचे जीवन सार्थक होते. याकरिता च साधक लोक सर्व जीवनभर तपश्चर्या करतात; जनतेची सेवा करतात. भगवताचे स्मरण रहावे म्हणून दु:खी लोकाचे दु:ख निवारण करण्यासाठीं स्वत:ला विसरून कष्ट करतात. तें एवढ्या च साठीं कीं, शेवटचा दिवस मगलमय, स्नेहमय व्हावा. शेवटचा दिवस म्हणजे आपल्या परिक्षेचा दिवस असतो. परीक्षेच्या दिवशी मुलें जर प्रश्न-पत्रिकेतल्या प्रश्नाची उत्तरे बरोबर देतील तर पास होतील. त्याप्रमाणे च जीवनाच्या शेवटचा दिवस आपल्या परीक्षेचा दिवस असतो. त्या दिवशी जर आपण चागले उत्तर देऊ शकलो तर आपण हि जीवनाच्या परीक्षेंत पास होऊन जाऊ. परतु मुलानें जर वर्षभर अभ्यास न करता आळसात दिवस काढले असतील तर तो पास कसा होईल ? आपण पास व्हावे असा आशीर्वाद मागण्यासाठी मुले मजकडे येतात. पण नुसत्या आशीर्वादाने ती पास कशी होतील ? आपण जीवनात पुण्यकार्य, सत्कार्य न करता पाप करतों पण इच्छा करतो स्वर्गप्राप्तीची. 'जें सर्व जीवनभर अनुताप करतात त्याना शेवटच्या दिवशी पश्चात्ताप करावा लागत नाहीं' असें कुराणात सागितले आहे. पहिल्या च दिवशी मी भूदान मागितलें आणि तें मिळाले देखील हें गाव लहान आहे. लहान गावाचे हृदय मोठें असते. या गावाचे नाव आहे विरळ विरळ म्हणजे अद्वितीय. अर्थात् माझी अशी आशा आहे की, या गावानें आमच्या यात्रेचे सोळा दिवस पूर्ण होताना सोळा दानपत्रें देऊन आपले नाव सार्थक करावे. पहिल्या दिवशी एक अत्यत पवित्र दानपत्र आम्हाला मिळाले. त्यानें मोठ्या प्रेमानें दान दिले. त्यामुळें मला फार प्रसन्नता वाटली. आज तर शेवटचा दिवस आहे. कमीतकमी सोळा दाने मला मिळावीत. बाबाच्या भिक्षेची झोळी भरून टाका. जे जमीन दान देतील त्यानी च ती कोणाला द्यावयाची तें हि

ठरवावे बाबा मोकळ्या हाताने इथें आला, मोकळ्या हाताने च जाणार आहे.

*　　　*　　　*

सकाळचा फराळ झाल्यावर स्थानिक प्रमुखाशी मी चर्चा केली. विशेषत येथल्या हेडमास्तर साहेबाशी. विनोबाजी येण्यापूर्वी विश्वभाईंना जेव्हा हे स्थान पाहण्यासाठी पाठविलें होते तेव्हा च त्याना हेडमास्तराच्या सौजन्याचा आणि शांत स्वभावाचा परिचय झाला होता. मी त्याना म्हणालो आज तर शेवटचा दिवस आहे. गावातील प्रमुख लोक घेऊन तुम्ही विनोबाशी बोला. आपल्यामधून च कोणीतरी ग्रामसेवेची जाबबदारी पत्करावी अशी विनोबाची इच्छा आहे. अशा तऱ्हेची चर्चा कमीजास्त प्रमाणात प्रत्येक गावी करण्यात येत असे. तरी पण आजचा शेवटचा दिवस असल्याने येथें गंभीरपणे विचार झाला

*　　　*　　　*

सकाळी दहा वाजता आदले दिवशीप्रमाणे विनोबाची कार्यकर्त्यांबरोबर सभा झाली. विनोबा म्हणाले—

हिन्दी आणि उर्दू या दोन भाषात अगदी च थोडा फरक आहे. येथल्या कार्यकर्त्यांनी उर्दू शिकले पाहिजे 'मोहब्बतका पैगाम' म्हणजे प्रेमाची वाणी या नावाचे माझें एक पुस्तक आहे. ते वाचल्यास उर्दू सहज येऊन जाईल. काश्मीरच्या पदयात्रेच्या वेळी प्रार्थनासभेंत जी प्रवचनें झाली ती त्यात आहेत. त्या ठिकाणची लोक-भाषा उर्दू. त्यामुळें अरबी –फारशी शब्दाचें अधिक मिश्रण त्या भाषणात आहे. असे मिश्रण झाले की, ते हिन्दी उर्दू होऊन जाते. म्हणून ते पुस्तक नागरी आणि उर्दू दोन्ही लिपीत छापलें आहे. ती दोन्ही मिळून वाचली तर सहज च उर्दू शिकता येईल.

लोकाच्याकडून जर प्रतिसाद मिळाला नाही तर कार्यकर्त्यांनी काय करावे? असा प्रश्न विश्वरजनभाईंनी विचारला. त्याच्या उत्तरीं विनोबा म्हणाले—कार्यकर्त्यांनी प्रथम तपचर्या वाढविली पाहिजे. दुसरी गोष्ट, नेहमी फिरत राहिले पाहिजे. मी जर आश्रमात राहून च भूदान आणि

ग्रामदानाच्या गोष्टी बोलत राहिलो असतो तर संभवतः तेथें हि काही कार्य झाले नसते आणि त्या कामाला आरंभ हि झाला नसता. बापूजी जर केवळ सेवाग्राममध्यें बसून राहिले असते तर त्यांचे काम पुढें सरकले नसते. सेवाग्रामवर बापूंचा जितका प्रभाव पडला त्यापेक्षा कितीतरी जास्त इतर ठिकाणी पडला आहे

आणखी एका प्रश्नाच्या उत्तरीं विनोबा म्हणाले—कार्यकर्त्यांमधील परस्पर विरोध दूर करण्याचे कित्येक उपाय आहेत. पहिला उपाय म्हणजे पदयात्रा. पदयात्रेंत आपण एका गावीं एक दिवस थांबतो. तेव्हां त्या दिवशीं आपले स्वतःतील दोष प्रकट होऊ नयेत अशी साहजिक व आपली खटपट असते. अशाप्रकारे रोज अभ्यास होऊ लागला म्हणजे आपले दोष कमी होऊन गुणाचा विकास होईल व परिणामतः परस्परातील विरोध कमी होतील दुसरा उपाय विस्मरण. पूर्वी असलेले विरोध मनातून पुसून टाकणे. तिसरा उपाय, कालचा माणूस आज नाही, प्रतिदिनी माणूस नवीन होत असतो ही गोष्ट लक्षात घेणे आणि चौथा उपाय म्हणजे आठवड्यातून एक दिवस एकत्र बसून समोरासमोर कोणाच्या कोणाबद्दल तक्रारी असतील त्याची चर्चा करणे आणि झालेले मतभेद अशा प्रकारे दूर करणे. अशा बैठकीला धीरेनभाईनी 'खाली मजलिस' असे नाव दिले आहे. या मजलीसमध्यें मनात काही न ठेवता सर्वांनी मोकळेपणानें बोलायचें. एखाद्या माणसाविषयी आपणास राग आला असेल किंवा गैरसमजूत झाली असेल तर ती गैरसमजूत पक्की होण्यापूर्वी तिचा अशा तऱ्हेने निकाल लावून टाकायचा. त्यामुळें गैरसमजुती वाढत नाहीत.

भावनाप्रधान लोक जास्त उत्तेजित होतात आणि एकदम झगडे करू लागतात. क्षुल्लक गोष्टीचा बाऊ करतात. यासाठीं सर्वांच्या ठिकाणीं नारायण-दर्शन करणे हे सगळ्यांच्या दृष्टीने उत्तम आहे.

अहंकार असणे ही गोष्ट ऐक्याला मोठी बाधा आणणारी आहे. ज्याच्याजवळ शक्ति आहे आणि अहंकार नाही असे लोक आढळणे कठिण असतें. आपल्या शक्तीचा उगम कोठें आहे ही गोष्ट मनुष्याला उमगली तर अहंकार राहणार नाही. अनेक गोष्टी अनुकूल झाल्यामुळें त्याला शक्ति

प्राप्त झालेली असते, शक्तीचा विकास झालेला असतो. ही गोष्ट जेव्हा त्याच्या लक्षात येईल तेव्हा आपल्याला ही शक्ति कोठून प्राप्त झाली आहे याचा तो विचार करू लागेल त्याच्या विद्येचा आणि शक्तीचा तो मालक नाही मालक समाज आहे तो केवळ ट्रस्टी मात्र आहे तसे च स्वत च्या गुणाचा हि तो मालक नाही ते गुण हि समाजाचे असून आपण समाजाचे ट्रस्टी आहोत हे त्याच्या लक्षात येत

तुमच्यामध्यें ऐक्य असणे फार कठिण गोष्ट नाही ऐक्यासाठी भगवताने दिलेली देणगी तर तुमच्याजवळ आहे च तो देणगी म्हणजे आपत्ति, विपदा. कुंतीने भगवान् श्रीकृष्णाला विपत्तीचा च वर मागितला कारण विपत्ति असल्या म्हणजे च देवाची आठवण होते, त्याला आपण शरण जातो ते वरदान तर आपल्याला मिळाले च आहे

विश्वरजन बाबूनी आणखी एक प्रश्न विचारला, 'आपण म्हणता की सर्वांच्या ठिकाणी असलेल्या ज्योतीचे दर्शन करा अर्थात् कोणाचे दोष न पाहता गुण च पहा असे म्हणावयास हरकत नाही पण पुष्कळ वेळा असे होते की, सत्यासाठी दुसऱ्याचे दोष सागावे लागतात तसे सागितले नाही तर चुकीची समजूत होऊन अनर्थ मात्र होईल या बाबतीत काय करावे?'

विनोबा म्हणाले–'आपले मन इतके उच्च ठेवले पाहिजे की, त्याला दोषाचे दर्शन न होता केवळ ज्योति म्हणजे गुण च दिसावेत परतु व्यावहारिक जीवनात दोष दिसून आले च तर प्रेमाने ते काढून टाकण्यासाठी त्याला काय जें सागावयाचे असेल ते सागितले पाहिजे किंवा जें करणे जरूर आहे ते केले पाहिजे '

सध्याकाळच्या प्रार्थना– प्रवचनापर्यंत बाबाच्या जवळ मडळीच्या भेटीगाठीचा विशेष काही कार्यक्रम नव्हता म्हणून मी निवात वेळ पाहून बाबाच्या जवळ गलो माझे बोलणे झाले बाबानी विचारले भूदानाचे किंवा इतर काम करण्यासारखे सेवक किंवा कार्यकर्ते मिळू शकतील किंवा नाही दर्थ ? मी म्हणालो या ठिकाणी एक मोठी उणीव आहे ती म्हणजे या ठिकाणी नवीन त्यागी कार्यकर्ते तयार होत नाहीत, आणि सध्या हि विशेष नाहीत असे समाजसेवक तयार करण्यासाठी एखादी आश्रमासारखी

संस्था नाही. नवीन आश्रम स्थापणे हि कठीण आहे. आमच्या ज्या एक दोन जुन्या संस्था आहेत त्यात नवीन कोणी येत नाहीत. क्वचित् कोणी आला तरी त्याला शिक्षण देण्याची व्यवस्था असणे जरूर असते, ती नाही म्हणून च या ठिकाणी चांगल्या समाजसेवकांचा अभाव आहे. तरी पण मी याविषयीं पुष्कळ आशावादी आहे. असे दिवस येतील की जेव्हां मुस्लीम तरुणांतून च आश्रमाचा आदर्श पाळणारे समाज सेवक तयार होतील. परंतु त्या गोष्टीला थोडा अवकाश लागेल.

आमची ही चर्चा होण्यापूर्वी च ब्राह्मणवाडीचा एक रहिवासी जो पार्टी बरोबर कांही दिवसापासून होता, सकाळीं एका जमीनदाराकडे जाऊन दानपत्र घेऊन आला होता. दीनाजपूर जिल्ह्यांत प्रवेश झाल्यावर फक्त बालोचदीही येथें एकमात्र दान मिळालें होतें. पुढच्या तिन्ही मुक्कामांत दान मिळालें नाहीं. दुपारीं तीन वाजण्याच्या सुमारास बाबा कालिंदी बरोबर बाहेर आले. मैदानाच्या चारी बाजूला लोकांची गर्दी होती. अर्धा तास फिरणें झाल्यावर परत इमारतींत गेले. गावेंठी गांवचे प्रमुख लोक त्यांना भेटावयास आले होते त्यांना बाबा म्हणाले–

खरे समाजसेवक पाहिजेत

इतके दिवस माझ्या मनांत येत आहे की लोकांच्या अंतःकरणांत प्रेम आहे, उदारता आहे पण समाजसेवक नाहींत. सरकारी नोकर हे सेवक तर नसतात च. त्यांच्या हातीं सत्ता असते पण ते स्वयंसेवक असत नाहींत. जोंपर्यंत समाजांत स्वयंसेवक असणार नाहींत तोंपर्यंत समाजाची उन्नती होणार नाहीं. सर्व गोष्टी सरकारकडे सोपविल्या जात आहेत. परंतु एका हाताने टाळी वाजत नाहीं.

ख्रिश्चन लोकांनीं या देशांत येऊन पुष्कळ सेवेचें काम केलें आहे. त्यांच्यासारखी सेवावृत्ति दुसऱ्या ठिकाणीं फार च कमी दिसून आली. दवाखाना, शाळा, [illegible], कुष्ठरोग्यांची सेवा अशा प्रकारें सर्व प्रकारची सेवा ते करीत आहेत. आपल्यांत जोंपर्यंत निःस्वार्थी स्त्रीपुरुष सेवक उत्पन्न होणार नाहींत तोंपर्यंत देशाची उन्नति होणार नाहीं. आमचा

एक ख्रिश्चन भाई कुष्ठ रोग्याची सेवा करीत होता. शेवटी त्याला च तो रोग झाला. परंतु त्याचे त्यानें दुःख मानले नाही. उलट म्हणाला महारोग झालेल्या लोकाना काय दु:ख होते हे समजण्यासाठी च परमेश्वरानें मला हा रोग दिला आहे. अशा प्रकारे त्या रोगानें स्वत पीडित झाल्यावर हि प्रसन्न चित्तानें तो महारोग्याची सेवा करीत राहिला. अशा तऱ्हेचे एक दोन सेवक जरी मिळतील तरी देशाचे काम होईल ही जी पाकिस्तानात १५० बिघ्या-पेक्षा थोडी जास्त जमीन मिळाली आहे, तिच्यातून १०० लोकाचे दु:ख दूर करण्याचे साधन प्राप्त झाले आहे याप्रमाणे आपण थोडे थोडे कार्य करीत राहिला तर बरे होईल. तुमच्यापैकी कोणाला हे काम आपण करू असे वाटते काय ?

* * *

पाच वाजता प्रार्थना सभा सुरू झाली. हायस्कूलच्या पटांगणात अफाट जनसमुदाय जमला होता सुमारे १४-१५ हजार लोक असतील. विनोबाजी आपल्या भाषणात म्हणाले–

विविधतेमध्यें च प्रेमाचा विकास

आज आमच्या पाकिस्तानी पदयात्रेचा शेवटचा दिवस आहे. ईश्वराची इच्छा असेल तर आम्ही उद्या येथून निघून जाऊ. तुमच्या-मधें मी सोळा दिवस राहिलो त्यात तुमच्या प्रेमपूर्वक चेहऱ्याचे च दर्शन मला लाभले. सगळ्या समाजाला दोन गुणाची आवश्यकता असते त्यातील पहिला गुण म्हणजे परस्पराबद्दल प्रेम ईश्वराच्या इच्छेनें अनेक जाति, अनेक धर्म, अनेक भाषा अशी विविधता निर्माण झाली आहे. त्याची इच्छा असती तर एक च जात, एक च भाषा, एक च धर्म तो निर्माण करू शकला असता. बॅबिलोनची एक गोष्ट आहे. त्यावेळच्या लोकानीं एक खूप उंच मनोरा बाधावयास सुरू केला. देव तर स्वर्गात होता तेव्हा या मनोऱ्याबरोबर स्वर्गात देवाकडे जाता येईल असे त्याना वाटले. हल्ली तर अमेरिकेत ५०-५०, ६०-६० मजल्याच्या उंच इमारती बाधल्या जातात. अर्थात् त्याचा उद्देश वेगळा असतो. शहरात जमीन मर्यादित असते. सगळ्याना रोजगारासाठी शहरात च यावे लागते म्हणून जागा कमी

असल्यानें ते इमारतीचे मजले चढवीत जातात. अशा तऱ्हेने एकएका घरात २०-२०, २५-२५ हजार लोक राहू शकतात. पण बॅबिलोनचे लोक स्वर्गांत जाण्यासाठी उंच मनोरा बांधीत होते. हा त्यांचा मूर्खपणा पाहून देवाने त्यांचे काम बंद करण्यासाठी एक युक्ति योजिली. ती म्हणजे एका भाषेऐवजी त्या लोकांत अनेक भाषा निर्माण केल्या. कोणी एकानें दुसऱ्याला वीटा आण म्हणून सांगितले तर तो चुना घेऊन गेला. आणि चुना आणावयास सांगितल्यावर त्याने दुसरे च काही तरी आणले. अशा प्रकारे भाषेचा घोटाळा झाल्यामुळे मनोरा बांधणे बंद होऊन गेले. या गोष्टीचे तात्पर्य एवढें च कीं परमेश्वराच्या इच्छेनें च या वेगवेगळ्या भाषा निर्माण झाल्या आहेत असले भेद आणि विविधता कितो हि असली तरी आपण माणूस ह्या नात्यानें एक च आहोत ही गोष्ट आपण समजून घेतली पाहिजे. अनेक धर्म, अनेक पंथ, अनेक भाषा, अनेक जाति, अनेक पक्ष असले तरी असोत. जगातील सर्व मानव एक आहेत. सगळे परिवार एक परिवार आहेत. या गोष्टीचे ज्ञान करून घेतले पाहिजे. याचे नाव च प्रेम आहे. हें प्रेम ईश्वराने आम्हाला सगळ्यांना दिले आहे. विविधतेमधून च विकास होणार आहे

प्रेमाच्या विस्तारानें च निर्भयता येईल

समाजात ज्या दुसऱ्या गुणाची आवश्यकता आहे तो गुण म्हणजे निर्भयता. प्रेमाचा विस्तार झाल्यावर भय राहू च शकत नाहीं. या उलट जोपर्यंत भय आहे तोपर्यंत खरे प्रेम च असत नाहीं. भीति आणि प्रीति या परस्पर विरुद्ध वस्तु आहेत. या दोन वस्तु एकत्र राहूं शकत नाहींत. बहुसंख्य लोकांचे अल्पसंख्यांकांना भय वाटतें कीं, बहुसंख्य लोक आपणांला दाबून टाकतील. पण जे निर्भय असतात ते अशा कोणत्या हि कारणानें भिणार नाहींत. त्याप्रमाणे कोणाला भय हि दाखविणार नाहींत. जे लोक दुसऱ्याला भय दाखवून दाबून ठेवतात त्यांचा भयावर विश्वास आहे असे नक्की समजावें त्यांना त्यांच्यापेक्षा अधिक मोठा शक्तिशाली प्रतिस्पर्धी भेटला तर त्याच्यापुढें भिऊन वागतात. अशा लोकांना खरे निर्भय म्हणता येणार नाहीं ते भित्र च होत. कुटुंबामध्यें जशी प्रीति

असते आणि बालकाची निर्भयता हि असते तशी च समाजामध्यें हि प्रीतिबरोबर च निर्भयता आणली पाहिजे. तेव्हा च सगळया गावाचे एक मन, एक हृदय आणि एक कुटुंब होईल. समाजामध्यें स्त्री पुरुष, बालवृद्ध ज्ञानी-अज्ञानी, दुर्बळ-सबळ, हिन्दु-मुसलमान अशी किती विविधता असली तरी त्यात विरोधिता असू नये. समजा एखाद्या कुटुंबात मोठया मुलाला एक रुपया मजुरी मिळते, दुसऱ्या मुलाला बारा आणे आणि तिसऱ्याला आठ आणे व चौथ्यास चार आणे मिळते आणि बाप म्हातारा असल्यानें त्याला काही च मजुरी मिळू शकत नाही. आता या परिवारात मोठया मुलाला एक रुपयाचा खुराक, दुसऱ्याला बारा आण्याचा, तिसऱ्याला आठ आण्याचा आणि चौथ्याला चार आण्याचा द्यावयाचा काय ? आणि म्हतारा बाप रोजगार मिळवीत नाही म्हणून त्याला उपाशी च ठेवावयचे काय ? कुटुंबात असे कधी होते काय ? कधी हि नाही. ते सर्व बरोबर बसून जरूरीप्रमाणे खातात. याला च प्रेमाचा नियम म्हणतात. म्हणून च कुटुंबात शांति असते. ही प्रेमाची नीति समाजात चालू केली पाहिजे तेव्हा च समाजात शांतीची स्थापना होईल.

या विज्ञान-युगात कुटुंबानी मोठें झाले पाहिजे. आता यापुढें लहान कुटुंब राहूं शकणार नाहीत. मोठा पूर आला तर दोन-चार लोक काय करू शकतील ? अशा संकटात ५-७ गावाना हि एकत्र यावे लागते. एवढें च काय पूरनियंत्रणासाठी ३-४ राष्ट्राच्या सहकार्याची हि जरूरी पडेल. ब्रह्मपुत्रा नदी राष्ट्रभेद जाणत नाही. तिला जर नियंत्रित करावयाचे असेल तर आम्ही राष्ट्रभेद विसरून दोन तीन राष्ट्रें एकत्रित झालो तर च तिचे नियंत्रण करता येईल. या विज्ञानाच्या युगात लहान लहान व्यवस्था चालणार नाहीत. तसे च लहान लहान परिवार हि चालणार नाहीत. आता लहान लहान राष्ट्रें देखील वेगळी टिकू शकत नाहीत, तेथें लहान लहान परिवार कसे टिकू शकतील ?

भूदानाचा उद्देश काय असे काही तरुणानी मला आज विचारले. गेली ११॥ वर्षे थंडी, ऊन, पाऊस, पूर यामध्यें रोज रोज नवीन नवीन गावी फिरण्याची बाबाला काय जरूरी आहे ? हृदयाशी हृदय जोडणे एवढा च

बाबाचा उद्देश आहे. कोणी म्हणतात मी भूदान मागून जमीनीचे तुकडे करीत आहे, त्यामुळें शेतीच्या अडचणी वाढतील. परंतु जमीनीचे तुकडे व्हावे असे मी मुळी च इच्छीत नाही. माझी तर इच्छा आहे की, सगळी जमीन एकत्र करून सहकार्याने सर्वांनी एकत्र शेती करावी. हृदयाचे तुकडे झाले आहेत ते जुळले जावेत ही च माझी इच्छा आहे. कुराणाच्या भाषेंत मी 'वस्ल' साठी आलो आहे. आणि तो 'वस्ल' म्हणजे हृदयाला हृदय जोडणें हा होय. आणि अशी हृदयें जोडली म्हणजे जमीनीचे तुकडे जोडणें हि सहज होऊन जाईल. जे लोक हे काम करतील ते देवाचे तसे च लोकाचे आवडते होतील हा माझा स्वतःचा अनुभव आहे हे काम न करता मी जर लोकांत भेद पाडीत झगडे उत्पन्न करीत फिरत असतो तर पाक सरकारनें मला या देशात येऊ दिले नसते आणि परवानगी मागण्याचे साहस हि मी करू शकलो नसतो

अवयव मिळून जसा देह होतो त्या प्रमाणें समाजाचे विभाग म्हणजे समाजाचा देह

या देशात जमीन थोडी आहे जगातल्या अनेक देशांत जमीन कमी आहे म्हणून उत्पादन वाढविण्यासाठी विज्ञानाचे सहाय्य घेतलें पाहिजे. केवळ भूदानानें सर्व काम होणार नाही त्या च बरोबर चरखा वगैरे ग्रामोद्योग चालविले पाहिजेत गावात तेलघाणे सुरू केले पाहिजेत आणि तें तेल गांववाल्यांनी वापरलें पाहिजे परंतु तेलाची किंमत जास्त म्हणून गावचा चांभार तें घेत नाही. तो डाक्याहून स्वस्त तेल आणतो चांभार जोडा तयार करतो तो तेली खरेदी करीत नाही. तो बाटाचा स्वस्त फॅन्सी जोडा विकत घेतो. गांवचा चांभार गावच्या तेल्याला वाचवू इच्छित नाहीं. समजा आठ आणे जास्त देऊन गावच्या तेल्यानें गांवच्या चांभाराचा जोडा खरेदी केला आणि गावच्या चांभारानें एक रुपया जास्त देऊन गावांत तयार झालेले तेल विकत घेतले तर काम होईल ? बारकाईनें पाहिले तर कोणाचे च नुकसान नाहीं. उलट गांवाला मात्र लाभ होईल. तेलाचा पैसा, जोड्याचा पैसा दोन्ही गांवात च राहतील. फक्त थोडी देवघेव होईल एवढें च.

फुटबॉल किंवा हॉकी खेळताना तुम्ही कधी पाहिले आहे काय ? खेळताना चेंडू कोणाकडे आला तर तो आपल्याजवळ च दाबून ठेवीत नाही चेंडू आपल्याकडे आल्याबरोबर तो लागली च दुसऱ्याकडे भिरकावतो. त्याप्रमाणे गावामध्यें पैसा हि एकाच्या हातातून दुसऱ्याच्या हातात सारखा जात येत राहिला पाहिजे तेव्हा च गावामध्यें जीवनाचा संचार होईल माझ्या हातात कोणी रसगुल्ला दिला आणि माझा हात जर तो सारखा आपल्या मुठींत च धरून बसला तर काय होईल ? रसगुल्ला खाल्ल्याचे समाधान मिळणार नाही आणि रसगुल्ला हातांत सडून दुर्गंधी येऊ लागेल हातानें तो रसगुल्ला तोंडात टाकला आणि तोंड स्वार्थामुळें जर तो रसगुल्ला तोंडात च धरून बसले तर तोंडात व्याधि उत्पन्न होईल पण तोंडानें त्याला पोटात ढकलला, पण त्या मूर्ख पोटानें स्वार्थपर होऊन पोटात च रसगुल्ला साठवून ठेवायचा विचार केला तर रसगुल्ला पोटात नासेल, पोटात व्रण होतील आणि आपरेशन कराव लागेल पण पोटाला अक्कल असेल तर रसगुल्ला पचवून त्याचे रक्त करील आणि त्या रक्तामुळें शरीराला पुष्टी मिळेल समाज हि शरीरासारखा आहे प्रत्येक व्यक्ति दुसऱ्याशी जोडलेली आहे शरीराप्रमाणे च समाज हि जेव्हा वागू लागेल तेव्हा तो जिवंत होऊन उठेल

एक मुलगा रडत होता त्याला विचारलें तुझ्या डोळ्यातून पाणी का येत ? तो म्हणाला माझा कान फार ठणकतो आहे मी त्याला म्हणालो मोठी च आश्चर्याची गोष्ट आहे कानदुखतो आणि डोळा रडतो ! ते ऐकून त्या दु:खात हि त्याला हसू आले समाजाच्या विविध अंगामध्यें असेच संबंध असेल पाहिजेत आम्ही रोज सात आठ मैल चालतो. कित्येक वेळा चिखलातून वाईट रस्त्यातून चालावे लागते अशा रस्त्यातून मी शरीराला वाहून नेणार नाही असे पाय जर म्हणू लागतील तर काय होईल ? मग बाबाची यात्रा पुढें काही चालणार नाहीं पण पायाला तशी दुर्बुद्धि होत नाही कारण त्याना माहित आहे की बाबा रोज यात्रा सपल्यावर दोन हातानी पाय धुऊन पुसून काढतो, चोळतो, आणि गरम पाण्यानें धुऊन त्याना आराम देतो त्यामुळें दोन हाताची सेवा लाभल्या-

बरोबर पाय खुश होऊन जातात. समाजात जेव्हा परस्परामध्ये अशी प्रेमाची समवेदना सहयोगिता येईल तेव्हा समाजात हि देहाप्रमाणे जीवन-संचार होईल आणि तेव्हा च समाजाची सर्वांगीण उन्नति होईल, समाजात भय राहणार नाही. गावची सर्व जमीन एकत्र होईल तेव्हा सर्व गाव एका कुटुंबाप्रमाणे प्रेमानें जोडलेले, जिवंत आणि सुखी होईल.

सभेनंतर नित्याप्रमाणे मौनप्रार्थना झाली. विनोबाच्या सांगण्याप्रमाणे सर्वंजण शांत स्तब्ध होऊन बसले होते. एवढ्यात पाऊस आला. लोक गडबडीने उठू लागले त्यानीं छत्र्या उघडल्या पण लगे च पाऊस थांबला. तेव्हा बाबा म्हणाले, एवढ्यात बारीकशा पावसानें तुमच्यांत गडबड उडाली. प्रार्थनेसाठी शांत होऊन बसू शकला नाही पाऊस म्हणजे देवाच्या आशीर्वादाची वृष्टि. काही असो. आता पाऊस थांबला आहे. पुन्हा शांत होऊन मौन ठेवून पुन्हा बसा. आज फक्त एक मिनिट च मौनप्रार्थना होईल.

त्याप्रमाणें जनता शांत होऊन बसली. दोन मिनिटांनी 'सर्वांना प्रणाम जयजगत्' असे म्हणून मंचावरून विनोबा निघून गेले.

सब डिव्हिजनल ऑफिसर हिंव थाना सीमेवर जावयाचे होतें म्हणून त्याना विनोबाचा लवकर निरोप घ्यावयाचा होता. वर्तमानपत्रवर्ते आणि फोटोग्राफर याना हि त्याच्या बरोबर जाण्याची इच्छा होती. एस. डी. ओ. साहेब आणि इतर सरकारी ऑफिसर याना विनोबाना निरोप देण्याच्या व्यवस्थेसाठी जावयाचें होतें. त्याना पदयात्रीदलासह सर्वांबरोबर बाबाचा फोटो काढावयाचा होता. बाबानी त्याला मान्यता दिली. पदयात्री लोक, एस. डी. ओ साहेब आणि जे वर्तमानपत्रकर्ते उपस्थित होते त्या सर्वांचा एक फोटो सरकारी फोटो-ग्राफरने काढला.

रात्रीच्या प्रार्थनेपूर्वी जिल्ह्येक सरकारी सिक्युरिटी ऑफिसर निरोप घेण्यासाठीं आले. त्यांची ड्युटी संपली होती. आता ते रात्री थांबणार नव्हते. बाबांनी अगत्यपूर्वक त्यांच्याशी हस्तांदोलन करून त्यांना निरोप दिला.

निरोप

[२१ सप्टेंबर. विरळ ते भारत-पाक सीमा, अंतर ६॥ मैल.]

आज पहाटे एक वाजता च जाग आली. तेव्हा च उठलो. शौच-मुखमार्जन व व्यक्तिगत प्रार्थना आटपून घेतली सर्वांना उठवून सामान-सुमान बांधावयास सांगितले बैलगाडीला निरोप पाठविला. दोन वाजता पाऊस सुरू झाला. बाबा हि उठले सर्वजण यात्रेची तयारी करू लागले पण पाऊस थांबेना बैलगाड्या हि येईनात यात्रा सुरू व्हावयास उशीर होऊ लागला तेव्हा बाबांना म्हणालो पावसाची आम्हाला फिकिर नाही पण गाडीवानांना वाटत असावे की असल्या पावसात हे लोक कोठून निघणार ? म्हणून गाडीवान कोठें तरी झोपून गेले असावेत. काही असो तीन वाजता पावसाचा जोर कमी झाला आणि बैलगाडी आली. बाबा आणि त्यांचे पदयात्री यांचे सामान गुंडाळण्यात आले. सामान घेऊन एका मोकळ्या गाडीतून विश्वभाई निघून गेले. साडेतीन वाजले होते. पाऊस हि थांबला होता. निघण्यासाठी बाबा तयार झाले. मी त्यांना थोडें बसावयास सांगितले रंजन भाईंनी "जाबार आगे रांगीये दिये जाओ" हे गाणे म्हटले. कल्पनेने आपले लिखाणहि वाचले माझ्या मनात काही बोलण्याची इच्छा होती परंतु मन अस्वस्थ झाल्यामुळें तोंडातून शब्द निघाला नाही म्हणून मूकपणे बाबांना प्रणाम करून उठलो. नंतर सर्वांनी बाबांना प्रणाम केले त्यांना बाबांनी आशीर्वाद दिला आणि यात्रा सुरू झाली. घरातून बाहेर पडतांना परत जोरात पाऊस सुरू झाला पूर्व पाकिस्तानात प्रवेश झाला त्या पहिल्या दिवशी मुक्कामाच्या ठिकाणी पोहोचण्यापूर्वी पावसाने बाबांचे स्वागत केलें होते. आज शेवटच्या केंद्रातून निरोप देण्याच्या समयी हि पावसाने आपल्या आशीर्वादाचा वर्षाव करून बाबांना निरोप दिला.

अद्भुत संस्मरणीय अनुभव

चिखलातून चालतांना मी बरा च मागें पडलो. दोन वेळा पडण्याचा हि प्रसंग आला होता आमच्या आश्रमातील कार्यकर्ता साधुबाबा त्याला

कंदिल घेऊन भराभरा चालावयास सांगितले. सुमारे अर्ध्या तासाने पाऊस थांबला परंतु एवढ्या पावसाने हि रस्त्यात चिखल झाला होता आणि पाय घसरत होते. या चिखलात चालताना आशादेवींना फार कष्ट होत होते. त्या एकदा पडल्या देखील. सुहासिनी देवी आणि अजीत भाई यांनी त्यांचे हात धरले आणि चालावयास मदत केली. कालींदी देवी हि त्यांच्याबरोबरच होत्या. बीरेन् भाई, साधुबावा, मी, अजीतभाई, आशादेवी, सुहासिनीदेवी आणि कालींदीदेवी आम्ही पदयात्री दलाच्या बरेच मागे पडलो. बाबा तर जयविजयाच्या बरोबर बऱ्याच वेगानें चालले होते. कल्पना कंदिल घेऊन रस्ता दाखवीत पुढें चालली होती. पोलीस अधिकारी हि जलदीनें चालत होते. कपासुलभाई, केशवभाई हे त्यांच्याबरोबर च होते. पाऊस येवो वादळ होवो, रस्त्यात चिखल असो, वाटेंत नदी आड येवो तरी देखील बाबांची यात्रा कधी अडली नाही. असले अद्भुत सस्मरणीय अनुभव सर्वांना आले. असले तरी या आनंदपूर्ण अनुभवाचा आम्हास लाभ झाला. आम्ही मागच्या पार्टीतील लोक नदीपाशी येऊन पोहोंचलो तेव्हा ऐकले की, बाबा छातीइतक्या पाण्यातून पुढें नदी पार करून गेले आहेत. त्यांच्या-बरोबर च पदयात्रेंतील लोक आणि सरकारी सिक्युरिटी ऑफीसर हि चालत किंवा पोहत नदीपलीकडे गेले आहेत. नंतर समजले की बाबा नदीजवळ पोहोंचले तेव्हा नावाड्याला हाका मारण्यात आल्या. बाबांनी पाणी किती आहे असे विचारले. कोणी म्हणाले पाणी फार खोल नाही. मांड्याएवढें असावें. तें ऐकतां च बाबांनी चालावयास सुरवात केली परंतु नदीचें पाणी छातीपर्यंत चढले. यामुळें, कल्पनादेवी कंदिल डोक्यावर धरून पलिकडे गेल्या. झरणा तर ठेंगु असल्यामुळें गळ्यापर्यंत भिजली. पाण्यातून जाता येईल असे ज्याने सांगितले होतें त्याचे म्हणणें एकप्रकारे खरे होते पण किती खोल पाण्यातून जावें लागेल हे त्याने सांगितले नव्हतें.

आमची मात्र अशी दशा झाली नाही. आम्ही पोहोंचलो तेव्हा नावाडी नाव घेऊन तयार होता. आम्ही आरामात नदीपलीकडे गेलो. एवढ्यात विश्वनाथ हि सामानाची बैलगाडी घेऊन घाटावर पोहोंचले. नावेतून बैल-गाडी नेता येण्यासारखी नव्हती. सामान भिजण्याचा संभव होता म्हणून

विश्वभाईच्या मदतीला बीरेन्‌भाई आणि मकू याना मार्गे ठेवले. आता पाऊस थांबला होता पण आकाश मात्र भरलेले होते. कालीदीदेवी बऱ्या च वेगाने चालली होती. ती म्हणाली बाबाना लवकर जाऊन गाठले पाहिजे. आता महत्त्वाचे भाषण ऐकावयास मिळेल, तेव्हा चला. 'मी हि तुमच्या-बरोबर येतो' असे म्हणून आम्ही वेगाने निघालो सुमारे २५ मिनिटें असे चालल्यावर दूर एका ठिकाणी बाबा आपल्या यात्रीदलासह हसत उभे राहिलेले दिसले. माझ्याकडे पाहून हसून म्हणाले 'तुम्ही कसे नदीपार करून आलात हें जाणण्यासाठी आम्ही उभे आहोत मी उत्तर दिले 'आम्ही नावेतून आलो आपल्यासारखे पोहत नाही' तेव्हा बाबा हसले. बाबाचे दूध घेऊन झाले होते. यात्रा पुन्हा सुरू झाली आता गर्दी खूप वाढू लागली होती. चिखलापाण्याची परवा न करता गावातून लोक येत च होते. वारा जोराने वाहत होता. मी, कालीदी देवी, शरणा बाबाच्या थोडे पुढें चालत होतो. आणि कालीदीकडून बाबाच्या गोष्टी ऐकत होतो इतक्यात लावकर सीमा दिसू लागली. रेल्वेलाईनच्या बाजूनें सीमेच्या अगदी जवळ येऊन पोहोचलो तेथून सीमा सुमारे अर्ध्या फर्लांगवर होती. आता लोकाची गर्दी खूप च वाढू लागली. पलीकडचे लोक हि येऊ लागल्यामुळें गर्दीला पार उरला नाही. देशी, परदेशी फोटोग्राफर याचे एकदयात आक्रमण झाले. रेल्वेलाइननें रस्ता अरुद होता यामुळें चालणाराची साखळी मोडून गेली होती पाक-सीमेवर जें तोरण बांधले होतें तेथें पोहोचलों तेव्हा त्या ठिकाणी दीनाज-पूरचे डेप्युटी कमिशनर, पोलीस अधिकारी, एस्. डी. ओ. साहेब, आणि डाका येथील भारतीय हायकमिश्नर आणि त्याचे जोडीदार इत्यादि लोक उपस्थित होते. दीनाजपूरच्या डेप्युटी कमिश्नरनें बाबाशी हस्तादोलन करून निरोपाचे भाषण केले. मी मात्र लोकाच्या गर्दीमुळें पार्टीतून दूर फेंकला गेलो. त्या गर्दीत विनोबाजी कोठें आहेत हें हि मला दिसेना. चौकशी करताना तिकडे प्लॅटफॉर्मवर बाबा उभे आहेत असे एकानें सांगितले. तेव्हा मनात आले गर्दीतून वाट काढून आता जर पुढें गेला नाही तर विनोबाचे पुन्हा दर्शन होणार नाही. म्हणून बरा च जोर करून गर्दीतून पुढें घुसलो आणि उडी मारून प्लॅटफॉर्मवर चढलो. तेथून आमचे जोडीदार कोठें आहेत हे पाहू लागलो त्याना हि मी दिसलो. त्याना सर्वांना च जवळ बोलावून घेतले.

असे लिहिले होते. आणि भारताच्या जमीनीवर 'जयजगत' आचार्य विनोबाचे स्वागत असे लिहिले होते.

पश्चिम बंगालचे मुख्यमंत्री श्री प्रफुलचंद सेन आणि सर्वोदयनेते श्री. चारूचंद्र भंडारी यांनी स्वागताचे भाषण केले विनोबाजी आपल्या उत्तरात म्हणाले—

धन्यवाद

मी पुष्कळ विचार करून च पाकिस्तानातून जाण्याची पाकिस्तान सरकारला परवानगी मागितली होती मला सांगण्यास आनंद वाटतो की, पाकिस्तान सरकारने मला फार प्रेमाने परवानगी दिली सोळा दिवस पूर्व-पाकिस्तानात आमची पदयात्रा झाली. सरकारकडून यात्रेच्या सुखसोईसाठी फार उत्तम व्यवस्था करण्यात आली होती आमची कोणती हि अव्यवस्था झाली नाही आणि आम्हाला कसले हि कष्ट सोसावे लागले नाहीत. याबद्दल मी पाकिस्तान सरकारचे आणि त्याच्या अधिकाऱ्यांचे आभार मानतो. सरकारने आमची व्यवस्था पाहण्यासाठी जे अधिकारी नेमले होते त्याना माझे विशेष धन्यवाद आहेत त्यानी सदासर्वदा जागृत राहून आमच्या सुखसोई पाहण्याची व्यवस्था केली

आमच्याबरोबर या पदयात्रेत पूर्व पाकिस्तानातील जे कार्यकर्ते होते त्याचे हि मला यावेळी स्मरण होत आहे महात्मा गांधी जेव्हा नोआखली येथें गेले तेव्हापासून अत्यंत निष्ठेनें हे पाकिस्तानची सेवा करीत आहेत आमची पूर्व पाकिस्तानात पदयात्रा चालणार आहे हे ऐकता च सर्वजण धावत आले—आणि गेले १६ दिवस त्यानी अविश्रांत परिश्रम करून सेवा केली. त्याना भेटल्याने आम्हाला फार आनंद झाला. त्याच्या सेवेचा उल्लेख करून मी य धन्यवाद देऊन जात नाही. मला आशा आहे कीं ज्या निष्ठेनें ते पाकिस्तानची सेवा करीत आहेत तिचा स्पर्श सर्व लोकांच्या अंतकरणात होईल.

ज्या ठिकाणीं तीन नद्यांचा संगम असतो, त्या ठिकाणीं लोकहृदयांत भेद राहू शकत नाहीं

अखेरीस पाकिस्तानच्या जनतेचें स्मरण केल्याशिवाय मला राहवत नाहीं. त्याचें प्रेम मला लाभेल याविषयीं मला पूर्ण विश्वास होता, परंतु कुराणांतील गोष्टीप्रमाणें 'इल्मुल् यकीन' अर्थात तो बौद्धिक विश्वास होता. पण मी पाकिस्तानात प्रवेश केल्यावरोबर च जनतेच्या हृदयांतील प्रेमाचे आणि उत्साहाचे तरंग जोरानें वाहत आहेत याचें प्रत्यक्ष दर्शन झालें.

माझ्या कल्पनेप्रमाणें या सोळा दिवसांत सव्वा लाख लोकांनी माझें भाषण ऐकलें आहे आणि प्रार्थनेच्या वेळी ते मौन पाळून शांतपणे बसले तेव्हांचे दृश्य विलक्षण होतें. मी जिवंत असेपर्यंत तें दृश्य मी कधीं च विसरणार नाहीं. हा जो जनतेच्या प्रेमाचा साक्षात्कार मला झाला त्याला कुराणाच्या भाषेंत 'ऐनुल् यकीन' असें म्हणतां येईल. याठिकाणीं मी तर जनतेकडे प्रेमानें च पाहिलें होतें आणि मला असा अनुभव आला कीं, त्यांच्यांतला च मी एक आहें. सोळा दिवसांत खूप मोठ्या प्रमाणावर आम्ही तेथें भूदान आंदोलन चालवूं असें माझ्या मनांत कधीं च आलें नव्हतें. मी केवळ प्रेम दाखविण्याचें चिन्ह म्हणून भूदानाविषयीं बोलत असें. पहिल्या दिवशीं च जमीन देण्यासाठीं एक मुस्लीम बंधु आला आणि त्यानें चार एकरांतील एक एकर जमीन दान दिली. कुणाला द्यायची त्याचें नांव हि सांगितलें आणि वितरण हि होऊन गेलें. जमीन रजिस्टर करण्याचा सर्व हि दारवार्च देण्याचें कबूल केलें. मी त्याच्या मांड्यावर हात ठेवून म्हणालों 'परमेश्वर तुला आशीर्वाद देवो, अशी मी त्याच्याजवळ प्रार्थना करतों'. त्याच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले. हे पहिल्या दिवसाचें पवित्र दान झालें आणि नंतर रोज कांहीं ना कांहीं दान मिळत च गेलें. अशाप्रकारें १५० बिघ्यापेक्षां जास्त जमीन मिळाली. अशाप्रकारें मला प्रेमाचें प्रत्यक्ष दर्शन झालें आणि खूप आनंद वाटला.

तुमच्या इथें येण्याचा उद्देश काय, वर्तमानपत्रवाल्यांनीं मला विचारलें. मी त्यांना सांगितलें माझा उद्देश उत्तम च आहे. ज्याठिकाणीं

गगा, यमुना आणि मेघना (ब्रह्मपुत्रेला याठिकाणी मेघना नाव दिले आहे) या तीन नद्यांचा संगम होतो, अशा या नद्या जिथे राष्ट्रातील भेद मानीत नाहीत त्या ज्या देशातून वाहत जातात त्या देशातील लोकांच्या हृदयात भेद राहू शकत नाही

बगालचें ऋण चित्तावर कोरलें आहे

सर्व भारत फिरून मी शेवटी बगालमध्ये आलो आहे वग देशाकडून मला लहानपणापासून च प्रेरणा मिळाली आहे बगालच्या महापुरुषाकडून देशसेवेचे बाळकडू मिळाले आहे हे महान् ऋण माझ्या चित्तावर कोरल्या-सारखें आहे त्या ऋणातून मी मुक्त होऊ शकणार नाही (एवढें बोलून विनोबा स्तब्ध उभे राहिले, त्याच्या डोळ्यातून अश्रुधारा वाहू लागल्या) विनोबा पुन्हा बोलू लागले—या वगभूमीबद्दल माझ्या अत.करणात अत्यत आदर आहे. ज्याठिकाणी महापुरुष जन्माला आले नाहीत असा कोणता च प्रदेश जगात नाही त्याचा माझ्यावर खूप प्रभाव पडला आहे बगालच्या महापुरुषाचा हि पडला आहे अशा प्रदेशाची माझ्या हातून जर काही सेवा झाली तर मी स्वत ला खूप धन्य समजेन

सभास्थानातून निघून जाण्यापूर्वी बाबानी पूर्व पाकिस्तानातील जनतेच्या भावनापूर्ण असलेल्या चेहऱ्याकडे स्मितमुखानें थोडा वेळ पाहिले, त्याना नमस्कार केला आणि ते हळू हळू राधिकापूरकडे चालू लागले

पश्चिम दीनाजपूर येथील मुक्कामाचे ठिकाण राधिकापूर, तिकडे बाबा निघून गेले ते ठिकाण पाक-भारत सीमेपासून १॥ मैलावर होते आम्ही त्याच्याकडे पुष्कळ वेळपर्यंत पाहत उभे होतो पदयात्रा राधिकापूर स्टेशन ओलाडून मोकळ्या मैदानातून चालली होती जनतेचा खूप मोठा प्रवाह त्याच्यामागून जात होता एवढ्यात राधिकापूर स्टेशनवर गाडी आली. ती गाडी आम्ही उभे राहिलो होतो त्या पाकिस्तानच्या सीमेवर उभी राहिली या गाडीनें परत 'विरळ' ला जाण्यासाठी आम्ही निघालो वर्तमानपत्राचे वार्ताहार, सरकारी अधिकारी, आमच्या पदयात्रेंतील लोक, S D. O साहेब असे आम्ही सुमार १०० लोक त्याठिकाणी गाडीत चढलो